

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

19

1938

(NIEUWE REEKS)

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

EEN EGYPTISCH KONINGSBEELDJE VAN BLAUWE FAYENCE

Door aankoop uit den kunsthandel is het museum het vorige jaar in het bezit gekomen

Het stelt een Egyptischen koning voor in de conventioneele houding der zittende beelden; op

Afb. 1

van een Egyptisch koningsbeeldje van blauwe fayence, dat om verschillende redenen de aandacht verdient en waarvan dan ook daarom hier de beschrijving en een paar afbeeldingen volgen.

het hoofd draagt hij den geplooiden hoofddoek met op het voorhoofd de uræusslang; het bovenlichaam is naakt; om de heupen draagt hij het korte schort; de rechterhand ligt gebald op de

rechterknie, de linkerhand uitgestrekt op de linkerhand; aan de kin draagt hij een baard (Afb. 2). Het gewone verschijnsel in de Egyptische kunst, dat de typen der beeldjes van fayence zelfs tot in alle bijzonderheden ontleend zijn aan de groote plastiek, doet zich ook hier voor: het beeldje verraadt groote overeenkomst met de groote koningssculpturen van het Oude Rijk, ja, kan bijna als een copie beschouwd worden van het bekende groote beeld van den bouwer van de tweede pyramide van Gizeh, Chefren, in het museum te Caïro.¹⁾ Het is gezeten op een kubusvormigen troon, die van achteren voorzien is van een lage leuning. Het is 17.5 cm hoog; het voetstuk is 10.5 cm lang en 6.5 cm breed. Het is van onderen af tot op de helft van de hoogte hol. De beide zijkanten van den troon zijn à jour bewerkt en vertoonen het bekende motief van den gebaarden krijgsgevangene, in geknielde houding, met de armen op den rug saamgebonden. Met deze voorstelling wilde men hetzelfde te kennen geven, als niet de voorstelling van de krijgsgevangenen op het voetenbankje des konings²⁾ en op de voetsool van de mummie³⁾, nl. den koning, die zegeviert over zijn vijanden (Afb. 1).

Het merkwaardigste van dit beeldje is evenwel de achterzijde. Terwijl het achterhoofd geheel bedekt is door den hoofddoek met den karakteristieken op den rug afhangenden uitlooper, is de rug geheel bedekt met een veerenkleed, dat duidelijk aan den sperwer ontleend is, en zich naar beneden langs de rugzijde van den troon voortzet in een sperwerstaart (Afb. 3). Dit alles gaat terug op oer-oude voorstellingen. De sperwer was reeds in de vroeg-dynastische periode het heilig dier van den zonnegod Horus

1) Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, Tome premier, L'Égypte, Paris, 1882, p. 673, fig. 460; G. Steindorff, *Kunst der Ägypter*, Leipzig, 1928, Taf. 179.

2) H. Carter, *The Tomb of Tut-anch-amen*, Vol. III, London, 1932, Pl. XXXIII.

3) Oudheidkundige Mededeelingen uit 's R. Mus. v. Oudh. te Leiden, Nieuwe Reeks IX², 1928, blz. 1—3.

en gold als zoodanig voor de bijzondere beschermers der koningen en voor het symbool van het koningschap. Hij zit op een rechthoek, die de façade van het koninklijk paleis aanduidt,

Afb. 2

en in dezen rechthoek wordt de officieele naam van den koning, dien hij bij zijn troonsbestijging aannam, geschreven. Op de palet van Narmer komt op de achterzijde de voorstelling voor van den koning, die als Horus-sperwer zes duizend gevangenen, voorgesteld door een stuk land, waaruit een menschenhoofd en zes lotusbladen, het teeken van duizend, omhoogsteken, met zijn

klaauwen vasthoudt. Te Meidoem zijn door Flinders Petrie enkele sperwerbeeldjes gevonden, vier van steen en één van blauwe fayence, die betrekking schijnen te hebben op den eeredienst

Afb. 3

van „Horus Snofroe”, zooals deze koning in de inscripties aldaar genoemd wordt; het zullen votief-figuurtjes geweest zijn van den tempel van Snofroe te Meidoem ¹⁾. Grondslag van deze verbinding van koning met sperwer en zon is

1) Fl. Petrie, Meidum, Pl. XXIX, XXXIV-V, p. 9, 34.

wel het poëtische beeld van den in de lucht zwevenden sperwer, die men gelijk stelde met de zon, die haar tocht langs den hemel maakt, en met Horus, wiens levende afbeelding op aarde de koning was.

Men schroomt ook niet om in de plastiek deze verbinding tot uitdrukking te brengen. Vaak ontmoeten wij in de Egyptische kunst de combinatie van een menschvormige gedaante met een diervormige. Meestal is de kop van een dier met groote bekwaamheid geplaatst op een menschelijk lichaam. Zeldzamer is, dat een koningskop wordt aangebracht op de schouders van een liggenden leeuw, zooals dat bij de sphinx het geval is. Een enkele maal gaat de kunstenaar nog verder. Dit is het geval bij het bekende, groote zittende beeld van koning Chefren, waarbij Horus in de gedaante van zijn heilig dier, den sperwer, beschermend de vleugels uitbreidt om het hoofd van zijn levende afbeelding op aarde ¹⁾. Dit is eveneens het geval bij een fragment van witte, fraai gepolijste albast, dat bewaard wordt in het University College te Londen en dat Flinders Petrie houdt voor een portret van Menkawre en toekent aan de 4^e dynastie ²⁾. Dit vertoont nog een verder stadium van ontwikkeling, vergeleken bij dit beeld van Chefren. Immers hier is de koning zelf de sperwergod, geheel menschelijk van voren, geheel vogel van achteren; de koning is hier voorgesteld, de nek en de schouders geheel bedekt met de veeren van een vogel. Hoe dit beeld er verder naar beneden toe uitzag, is moeilijk meer na te gaan, want het onderstuk is verloren gegaan. Waarschijnlijk was het oorspronkelijk een zittend beeld en was naar analogie van ons koningsbeeldje van fayence, de staart van een sperwer uitgespreid over de achterzijde van den zetel.

1) Breasted-Ranke, Geschichte Ägyptiens, Phaidon-Ausgabe, 1936, Pl. 52, 53; L. Borchardt, Kunstwerke aus dem ägyptischen Museum zu Cairo, Pl. 1; G. Steindorff, Kunst der Ägypter, Leipzig, 1928, Taf. 180.

2) Fl. Petrie, A Portrait of Menkaure (Ancient Egypt, 1923, p. 1).

Een derde overeenkomstig stuk bevindt zich in het museum te Brussel. Het is het kolossale, twee meter hoge steenen beeld van een sperwer, dat van voren gezien het gewone type weergeeft van den menschvormigen god met sperwerkop, maar van achteren gezien verdwijnt de menschelijke gestalte geheel en ziet men niets dan een reusachtigen vogel, die schijnt te zitten, met de pooten onder het lichaam gevouwen, op een kubusvormig voetstuk¹⁾. Dit beeld, dat doorgaat voor een voorstelling van Chonsoe en in de 21^e dynastie geusurpeerd is, kan op stilistische gronden zeker veel vroeger geplaatst worden, misschien zelfs wel in het Oude Rijk. Het vertoont op den rug de saamgevouwen vleugels, tusschen de uiteinden waarvan ook de staartveeren zichtbaar zijn; zelfs van voren gezien openbaart het door zijn sperwerkop zijn karakter van roofvogel.

1) Capart, Documents pour servir à l'étude de l'art égyptien, Tome I, Paris, 1927, Pl. 99 et 100.

Tot deze reeks van overeenkomstige stukken behoort ook ons koningsbeeldje van blauwe fayence, zij het dan ook, dat het dateert uit een veel lateren tijd dan de hier besproken monumenten. De diepblauwe kleur der fayence getuigt voor zijn late afkomst, uit den tijd ongeveer van de 20^e dynastie af tot in den Grieksch-Romeinschen tijd, tijdens welke periode dergelijke voorwerpen van diepblauwe fayence vervaardigd werden¹⁾. Zekerheid daaromtrent is echter niet te verkrijgen, daar het een uniek stuk is en directe, dateerbare analogieën ontbreken en het copieeren van monumenten uit het Oude Rijk een algemeen verschijnsel is in Egypte na 1000 vóór Chr.

W. D. VAN WIJNGAARDEN.

1) Henry Wallis, The Macgregor Collection, 1898, Pl. 28; Henry Wallis, Egyptian Ceramic Art, 1900, Pl. 11.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

OPGRAVINGEN IN DE BUURTSCHAP LIEVELDE, GEM. LICHTENVOORDE

1. EEN GRAFVELD UIT DE 7e EEUW NA CHR.

Omstreeks Pinksteren 1935 werden op het terrein van den heer B. A. WEENINK in de buurtschap Lievelde, gem. Lichtenvoorde, eenige voorwerpen gevonden in een heuvel, die aan een der zijden voor zandwinning werd afgegraven. De heer WEENINK stelde, na overleg met den Burgemeester, den heer A. J. VAN DE LAAR, ons hiervan op de hoogte, met als gevolg een nader onderzoek onzerzijds, terstond begonnen, na 14 dagen voorloopig beëindigd, en in 1936 verder afgemaakt.

De vindplaats was een met eikenhout begroeid, rond heuveltje, dat aan de oostzijde verbonden was met een der langgerekte, diluviale ruggen, waaraan deze omgeving zoo rijk is. De naam van deze plek is „eschboom”, die in verband schijnt te staan met de oude landweer, die over den heuvel liep in Z.W.—N.O. richting. Deze landweer was kennelijk in lateren tijd aangelegd, want zij bedekte ten deele de sporen, waarover hier gehandeld wordt.

Op de betrekkelijk kleine oppervlakte, die gevormd werd door den heuvel, vonden wij ongeveer 25 graven, terwijl op grond van bovengenoemde vroegere vondsten aangenomen mag worden, dat ten minste 5 graven hierbij te tellen zijn. Het feit, dat wij het geheele oppervlak van het heuveltje blootlegden en dat eenige zoek-sleuven, in Z. en O. richting tot aan den voet gegraven, geenerlei vondsten meer opleverden, doet ons vermoeden, dat hier nooit meer dan ongeveer dertig bijzettingen gelegen hebben, en dat wij dus vrijwel geheel deze kleine begraafplaats konden onderzoeken (vgl. de opgravingskaart, Afb. 4).

De graven waren lijkgraven, die niet georiënteerd lagen, ook al was in het algemeen hun

richting ongeveer N.—Z. In de lijkkuilen waren skeletsporen in verband met de bodemomstandigheden (sterk grinthoudend zand) meest niet te constateeren. Een uitzondering hierop vormt de dieper gegraven kuil IX, waar het geheele skelet nog volkomen gaaf aangetroffen werd (Afb. 5).

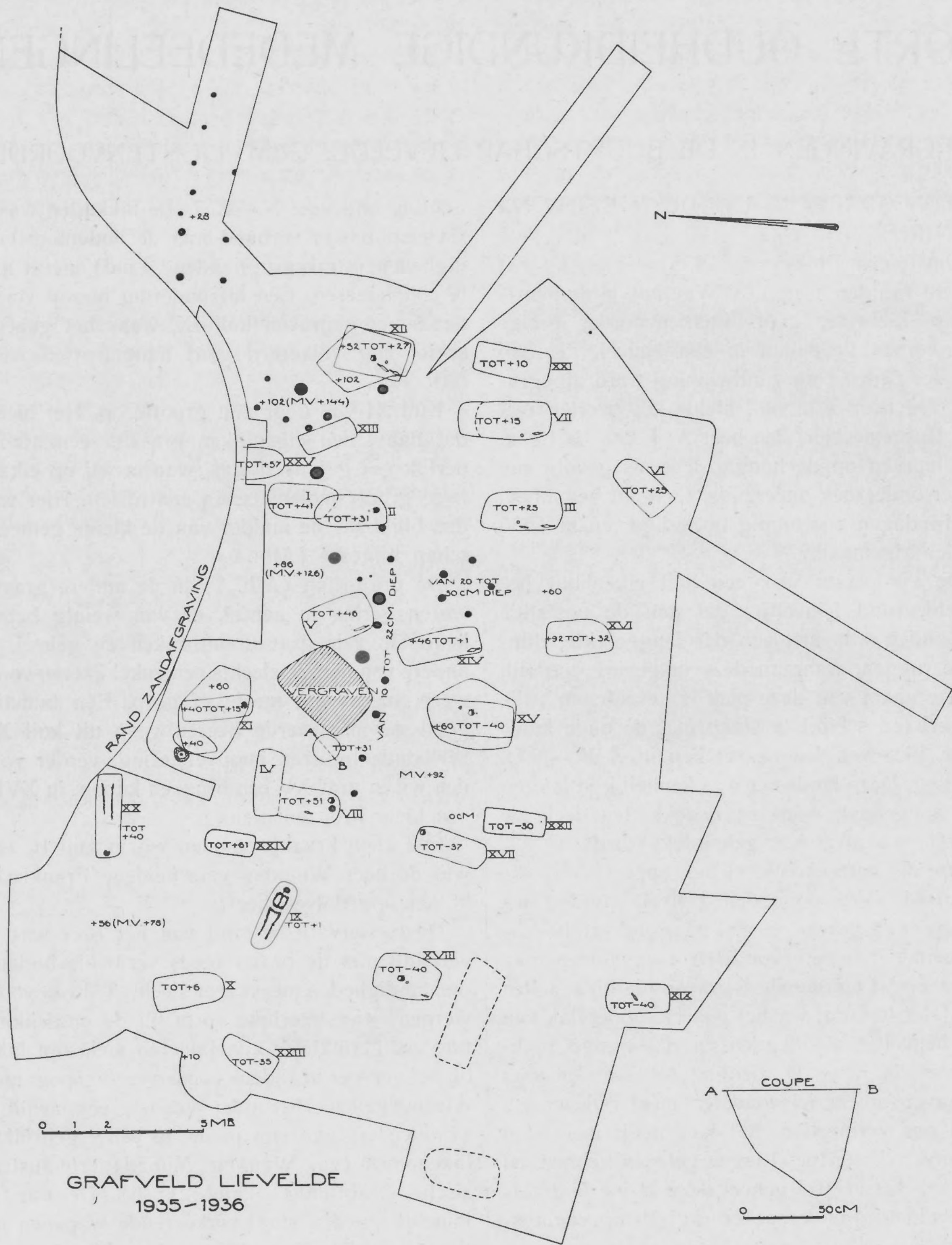
Kuil XI viel door zijn grootte op. Het bleek, dat naast den eigenlijken grafkuil een afzonderlijk gat gegraven was, waarin wij op elkaar twee groote molenstenen aantroffen. Hier was dus blijkbaar de mulder van de kleine gemeenschap bijgezet (Afb. 6).

De grafgiften (Afb. 7) in de andere graven waren gering in aantal, en van weinig betekenis. In vele graven ontbraken zij geheel, in andere vonden wij slechts een enkel ijzeren voorwerp, meest een mesje of gesp. Eén tamelijk goed geconserveerde ijzeren gesp uit kuil XII vertoonde bronzen knopversiering, verder vonden wij in graf XV een bronzen knoop, in XVIII een klein bronzen plaatje.

Een klein kraaltje vonden wij in kuil II, terwijl de heer WEENINK verscheidene Frankische kralen opgedolven heeft.

De conservatietoestand van het ijzer was in verband met de boven reeds vermelde bodemomstandigheden meest zeer slecht. Tal van voorwerpen, wier uiterlijke vorm bij de ontdekking nog eenigermate te constateeren viel, zijn later bij het vervoer of tijdens conserveeringspogingen uiteengevallen. Hieronder was o.a. een strijdbijl (Franciska) van een in de 7e eeuw gebruikelijken vorm (vgl. WERNER „Münzdatierte austrasische Grabfunde” Tafel 21: 6). De nog in tamelijk goeden staat verkeerende wapenen uit de graven III, V en XII zijn op Afb. 7 weergegeven.

De beide scramasaxen vertoonen de scherp-

Afb. 4

hoekige verbreding op de grens van greep en snede, die blijkbaar voor deze wapenen in de 7e eeuw kenmerkend is (WERNER a. v. Tafel 27 A: 2). Ook de ijzeren lanspunten uit de graven III en XII vinden in het aldaar afgebeelde materiaal uit Beckum de nauwste analogieën (WERNER a. v. Tafel 27 A: 4).

Deze dateering geldt eveneens voor het vaatwerk. De Frankische spitsbuikvormen met stempelversiering uit de graven VIII, XII en XV van

twee zones, gescheiden door dikke lijsten, en door zijn voet.

Was tot dusverre slechts sprake van Frankische typen, ook al kan men ten aanzien van laatstgenoemd potje reeds twijfel in die richting hebben, zoo is het niet-Frankische karakter van het onversierde, bolle potje uit graf 18 wel zeer evident. Ook de technische eigenaardigheden hiervan, het dunwandige, gladde, primitievere baksel wijst hierop duidelijk. De vorm hiervan

Afb. 5. Skelet in graf 9

Afb. 6. Molenstenen bij graf 11

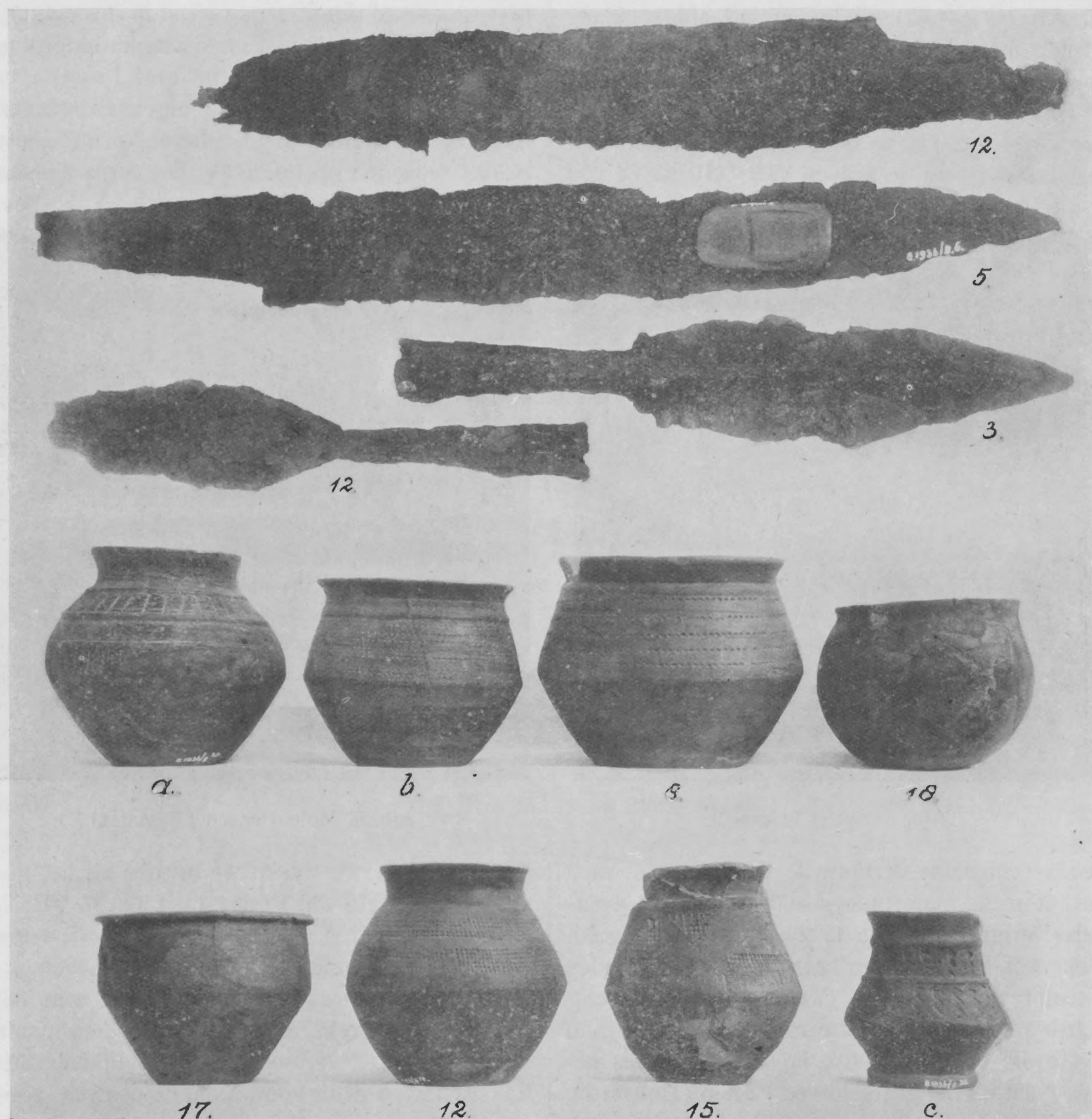
reeds eenigszins verflauwde vormen vindt men in het reeds genoemde graf van Beckum eveneens terug (WERNER T. 27 A: 12). Dit geldt ook voor het door den heer WEENINK gevonden exemplaar Afb. 7: b. Van Frankisch, rossig aardewerk was het potje met omgebogen rand uit graf XVII. Dit stuk is te vergelijken met vondsten uit het grafveld van Putten (Holwerda, O. M. VII: 2, 1926, afb. 27, pag. 113). Ons exemplaar draagt nauwelijks zichtbare, verticale raadjesversiering op het bovendeel. Opvallend is nog het kleine, grauwe potje van scherp dubbelkonischen vorm Afb. 7: c door zijn versiering met wolfsangelvormige indrukken in

is verwant met de Saksische urntjes uit het gemengde grafveld van Putten (vgl. O. M. VII: 2, Afb. 29, pag. 115). De eigenaardige bolle vorm Afb. 7: a, in techniek en versieringsmotieven geheel Frankisch, wijkt desondanks af van het meeste aardewerk, dat wij onder dien naam samenvatten, en vertoont veeleer gelijkenis met Saksische typen uit voorafgaande eeuwen, zooals PLETTKE er vele, o.a. uit het bekende urnenveld van Westerwanna (Schuchhardt, Die Urnentriedhöfe in Niedersachsen, III, 1: A. PLETTKE, Ursprung und Ausbreitung der Angelen und Sachsen, 1921, Tafel 28—32) afbeeldt.

De beide laatstgenoemde aardewerkvormen

waarschuwen ons er aldus voor, op grond van het over het algemeen Frankische karakter der grafgiften en van de lijkbegroaving, te snelle

hebbenden zuidelijken, eventueel Frankischen stam. Het is veeleer waarschijnlijker, dat de oorspronkelijke Suebische, of wel Saksische,

Afb. 7. IJzer en aardewerk uit het grafveld. resp. ong. $\frac{1}{3}$ en $\frac{1}{4}$ w. gr.

conclusies te trekken omtrent de toewijzing van de dooden in deze kleine begraafplaats aan een door invasie van deze streek bezit genomen

bewoners van dit gebied en van het aangrenzende Westfalen, geleidelijk onder Frankischen invloed gekomen door contact met de Rijnstreek,

hier bijgezet zijn. Vermoedelijk staat hiermede ook het feit in verband, dat in tegenstelling met de vondsten te Putten, hier van een invoering van het Christendom nog geen sprake was in de 7e eeuw. De overeenkomst, die wij eveneens kunnen constateeren tusschen de vondsten van Wageningen (Holwerda, O. M. IX², 1928) en die van Lievelde, doet ons voorzichtig zijn met het nader bepalen van het volk dat hier zijn dooden bijzette.

In verschillende kuilen vonden wij grove, doch goed doorbakken scherven, die kennelijk tot een vroegeren tijd gerekend moesten worden, en bij toeval in de bewuste graven terechtgekomen waren. Hun karakter is Germaansch, en zij dateeren vermoedelijk uit het begin onzer jaartelling. Vermoedelijk zijn zij afkomstig uit de huizen, waarschijnlijk vergelijkbaar met de destijds te Wychen gevondene (O.M. XIV en XV, 1933/4), waarvan wij enkele grondsporen in den vorm van reeksen paalgaten hier eveneens aantreffen (vgl. de kaart, Afb. 4). Een reconstructie dezer woningen lieten deze fragmentarische sporen verder niet toe, hoofdzakelijk vernield als deze sporen waren eerst bij den aanleg van het boven besproken grafveld, en in moderneren tijd door de afgraving. Ook op de heuvelruggen in de omgeving van ons grafveld zijn later bij het ploegen nog dergelijke scherven naar bovengekomen, zoodat wij mogen aannemen, dat hier op hooge plekken in de nabijheid van een vroeger ongetwijfeld zeer vochtige laagte wederom een dorpje van eenige uitgestrektheid gelegen heeft, hetgeen een eventueel later onderzoek nader zal hebben aan te toonen.

2. EEN SAKSISCHE BOERDERIJ UIT DE 14e EEUW.

Bij de schilderachtige oude boerderij, die de heer WEENINK in onbaatzuchtige liefde tot het verleden tot een alleraardigst particulier folkloristisch museum heeft ingericht, behoort een stuk weiland, rondom begrensd door een moe-

rassige strook. Bij het in 1936 hier ingestelde onderzoek nu bleek allereerst deze strook de rest te zijn van een gegraven gracht, die het niet groote ellipsvormige terrein omgrensde, en die aan de oostelijke smalle zijde door het voor elkaar heenbuigen der beide einden een opening vrijliet. Deze opening werd verder nog door het vinden van eenige wagensporen als toegangsweg gemarkeerd.

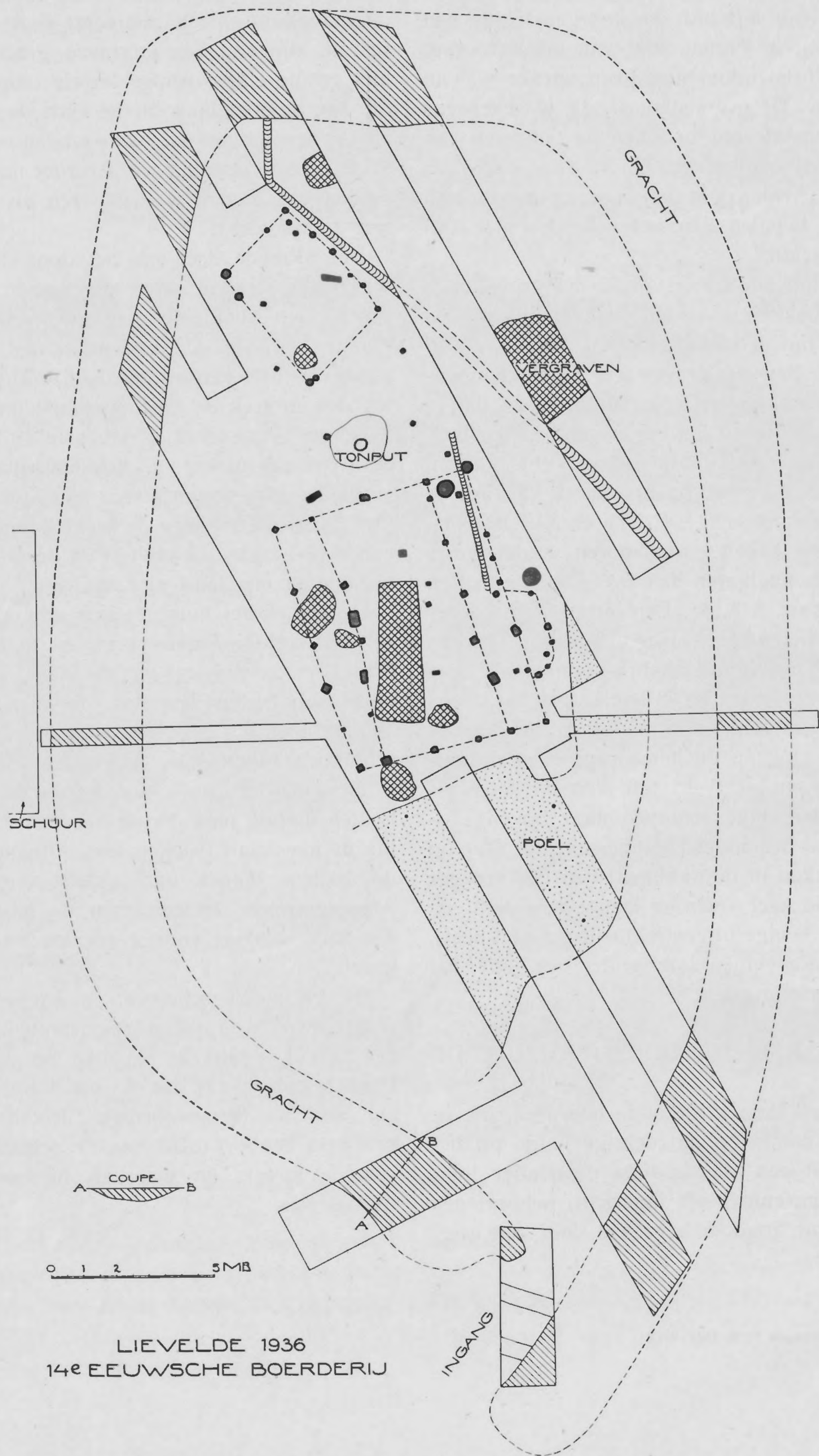
Het grootste deel van het door deze gracht omgrensde terrein werd ingenomen door een grooter en een kleiner gebouw, welker grondplannen zich in den bodem in den vorm van paalgaten afteekenden, (Afb. 8). Aldus konden wij den omtrek en de binnenindeeling van een „los hoes” vaststellen, zooals men dit oude boerderijtype ook nu nog in enkele exemplaren terugvindt. De afmetingen waren hier 16 bij 12,5 m. Opvallend hierbij was de rechthoekige uitbouw aan de N.-zijde, die men in de bestaande voorbeelden in ons land niet aantreft.

De achter het huis gelegen schuur had denzelfden rechthoekigen vorm, en mat ongeveer 8 bij 6 m. In verband met de kleine afmetingen ontbraken de middenpalen, die hier, in tegenstelling met het grootere woonhuis, hun dak-schorende functie niet behoeften te vervullen.

Tusschen huis en schuur lag de toegeworpen houten tonput, terwijl voor het huis waarschijnlijk de mestvaalt gelegen had. Althans was hier de bodem dieper dan elders verontreinigd. Afvoergreppels, leidend naar de gracht, zorgden hier en daar voor de draineering van het terrein.

De gevonden scherven en andere cultuurresten, w.o. twee ijzeren speerpunten, doen ons het geheel omstreeks de 14e eeuw dateeren. Deze boerderij zal dus de voorlooper geweest zijn van de tegenwoordige „Kotshoeve”, die zelf weer behoort tot de oudste bestaande typen van de streek, en waarvan hierboven reeds sprake was.

F. C. BURSCH.

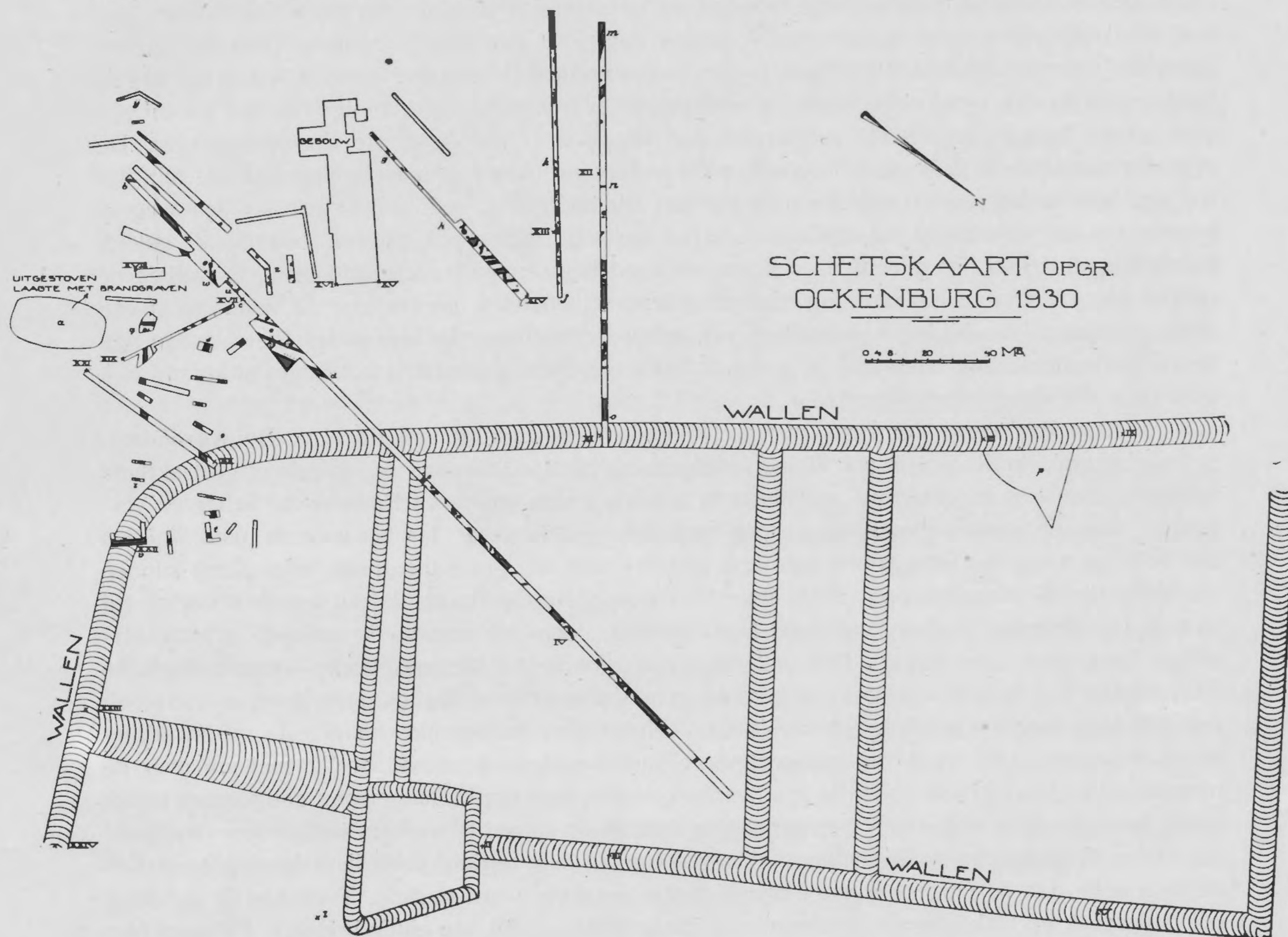

Afb. 8.

HOOFDARTIKELEN

EEN BATAAFSCH DORP OP OCKENBURGH BIJ DEN HAAG DE OPGRAVING DER NEDERZETTING

Bij zijn onderzoekingen naar Romeinsche wegen ten Zuiden van 's-Gravenhage was de Heer N. J. Pabon reeds verscheidene jaren geleden, op aanwijzing van den Heer J. Das, op een terrein

Afb. 9. De middeleeuwsche wallen enz. op Ockenburgh

gestooten ten W. van de buitenplaats Ockenburgh, waar Romeinsche scherven in groote hoeveelheden te vinden waren. De Heer Pabon was zoo vriendelijk mij op deze vondst opmerkzaam te

maken en na een bezoek ter plaatse kwamen wij tot de conclusie, dat hier een nader onderzoek zeker gewenscht zou zijn. Het terrein, over een gedeelte waarvan de schietbanen zijn aangelegd, had een zeer merkwaardigen vorm (vgl. het kaartje Afb. 9): een hooge wal, ongeveer van N. naar Z. loopende en op een bepaald punt rechthoekig naar het O. ombuigende, omgaf een groot gedeelte ervan. Binnen dezen wal waren nog verschillende kleinere wallen, die rechthoekig op eerstgenoemden aansloten, zichtbaar en bovendien waren op verscheidene plaatsen, meestal evenwijdig met deze wallen, diepe slooten gegraven; op één punt liep binnen deze omwalling ook een zeer breede, diepe uitgraving in oostelijke richting, als was daar later een breede weg geweest. Deze wal maakte op het eerste gezicht den indruk alsof men hier de omwalling van een vroege nederzetting voor zich had, alsof dus het raadsel van de vele scherven hier reeds aan de oppervlakte werd opgelost. Het zou echter al spoedig blijken, dat deze geheele aanleg eerst in de middeleeuwen kan zijn ontstaan; sporen van een vroege nederzetting werden onder den wal doorlopende teruggevonden en op sommige plaatsen kwamen, juist onder den wal, laat middeleeuwsche fragmenten voor den dag. Zou dus deze omwalling juist een groote hindernis voor ons onderzoek blijken te zijn, een tweede belemmering vonden wij in de kogelvangers, welke hier ten behoeve van de schietbanen waren aangelegd, eenige hiervan tot op een zeer groote hoogte, waarnaast het terrein dan tot op zeer groote diepte was uitgegraven. De grootste moeilijkheid welke hier het onderzoek ondervond, was echter wel gelegen in het feit, dat wij ons hier in later stuifzandterrein bevonden; dit heeft ons, vóór wij er precies den weg in konden vinden, vele moeilijkheden gebracht en ons niet zelden ook op een dwaalspoor geleid. Het latere stuifzand ligt over den eveneens uit zand bestaanden ondergrond heen, in welken de sporen van de vroege nederzetting zich afteekenden. Oostelijk grenst aan dit zandterrein een dikke veenlaag, klaarblijkelijk de vulling van een waterbedding, die hier tijdens het bestaan van de vroege nederzetting aanwezig is geweest. Voor een klein gedeelte is het latere stuifzand ook over deze veenlaag heen opgestoven.

In 1930 dan werd door ons met welwillende medewerking van de N.V. Bouwgrondmij. „Ockenburgh”, op dit terrein een kleine proefgraving gedaan, die over een groote uitgestrektheid de sporen van een nederzetting aan het licht bracht, steeds weer van Romeinsche scherven vergezeld. Toen de aanwezigheid hiervan dus werkelijk gebleken was, lag het voor de hand, dat een zoo volledig mogelijke ontgraving van deze nederzetting van groot historisch belang zou kunnen zijn. Wij zijn de Maatschappij „Ockenburgh” ten hoogste dankbaar, dat zij ons niet slechts tot zulk een ontgraving in de gelegenheid heeft gesteld, doch ook ons werk, zooveel in haar vermogen was, heeft begunstigd. Ook het Opgravingsfonds der Nederlandsche Anthropologische Vereeniging was bereid aan deze onderzoekingen zijn steun te verleen, terwijl wij in 1931 ook zoo gelukkig waren van de gemeente 's-Gravenhage zeer belangrijke financieele medewerking te ondervinden; zelfs werd van gemeentewege een commissie benoemd, welke met mij over de besteding van haar groote subsidie zou overleggen. Het was mij buitengewoon aangenaam in het eerste jaar van deze opgraving met genoemde commissie samen te werken, totdat door den nood der tijden de gemeente 's-Gravenhage zich gedwongen zag verdere subsidieverleening te staken en daarmede ook de Ockenburghcommissie buiten werking werd gesteld. Toch kon ik gelukkig het onderzoek op Ockenburgh, gedurende de jaren 1931—1936, ten einde brengen. Er werd hier in die jaren des zomers, telkens gedurende een aantal weken, gegraven, waarbij ik zelf de leiding op mij nemen kon, daarin ondersteund door de Heeren Dr. F. C. Bursch en Dr. W. C. Braat, thans conservatoren aan het Rijksmuseum van Oudheden.

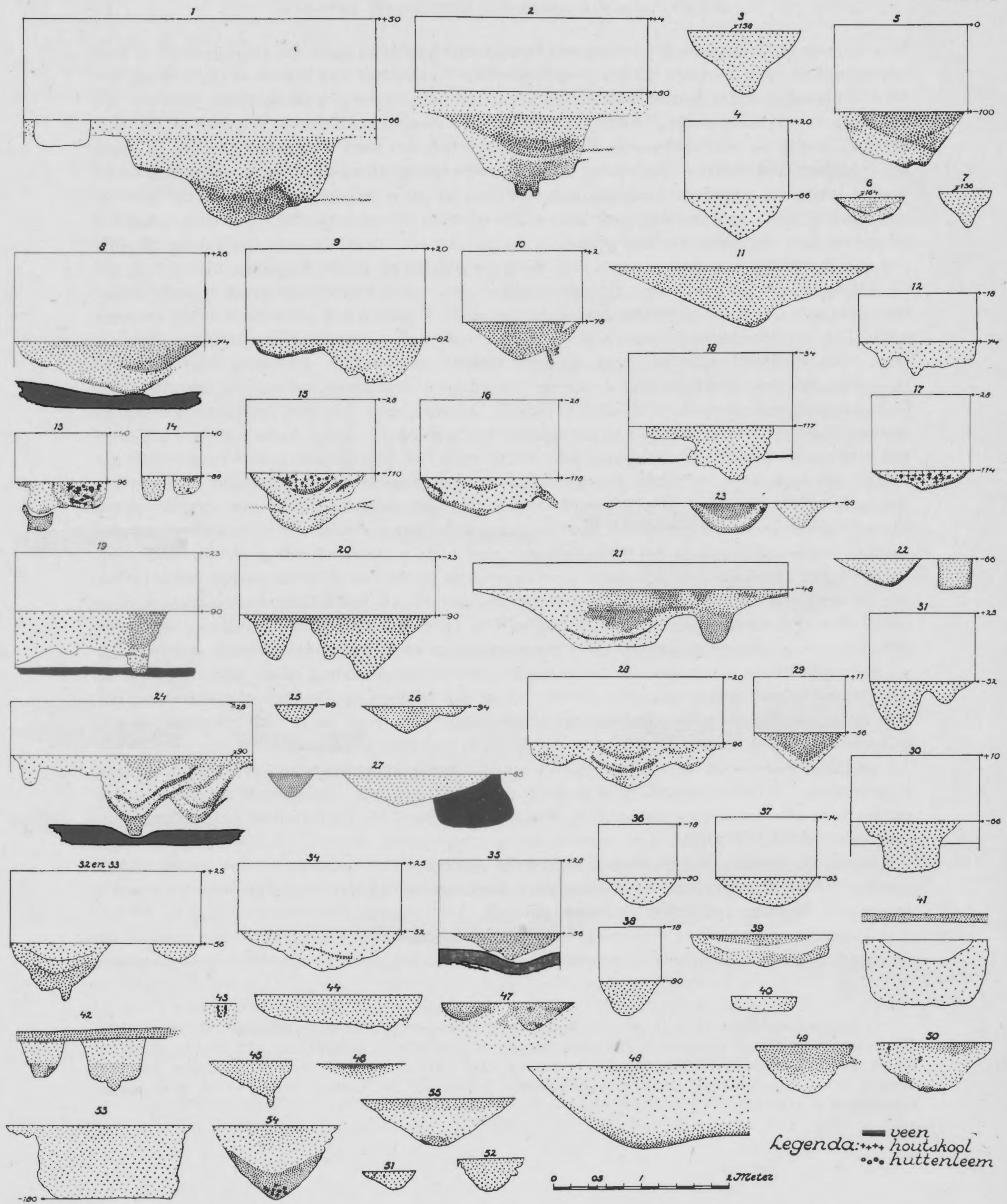
Alvorens tot de beschrijving van de oude resten over te gaan, moeten wij nog even terug-

komen op de reeds genoemde terreinmoeilijkheden. Het stuifzand toch, dat klaarblijkelijk in veel lateren tijd van den kant van de zee en de duinen het terrein hier had bedekt en dat zelf uit den aard der zaak meestal betrekkelijk zeer zuiver van samenstelling was, teekende dikwijls een volkomen valsch beeld in den bodem. Geheele plekken waren klaarblijkelijk vrij diep uitgestoven geweest en daarna weer met zuiver stuifzand aangevuld, dat soms nog enkele diepere greppels uit vroegeren tijd bedekte. Bovendien was op het ondergestoven land later op verschillende punten landbouw uitgeoefend en waren er ook toen greppels en slooten gegraven, die men op het eerste gezicht zeer moeilijk van de verschijnselen uit Romeinschen tijd kon onderscheiden. De voren door den lateren ploeg getrokken en met wit stuifzand aangevuld, maakten dikwijls den indruk van kleine balkengreppels (vgl. de foto's Afb. 12 en 13, bij A op onze overzichtskaart Pl. VII links beneden genomen); zij bleken zich echter over een groot oppervlak voort te zetten onder hetwelk dan eerst bij dieper graven de sporen uit Romeinschen tijd voor den dag kwamen (Afb. 13); op dezelfde wijze waren weer op andere punten van het terrein, waar zoo goed als geen later stuifzand aanwezig was, geheele reeksen spadesteken, afkomstig van de latere bewerking van het bouwland over de vroege sporen heen zichtbaar (men vgl. de foto Afb. 18). Palissadegreppels en slooten uit lateren tijd, die klaarblijkelijk, evenals de hooge omwalling, gediend hadden ter bescherming van dit bouwland, waren verder, gelijk reeds gezegd, vaak eerst met veel moeite van zulke verschijnselen uit den vroegen tijd te onderscheiden, te meer omdat het vroege schervenmateriaal in zóó groote massa over het geheele terrein verspreid was, dat het ook in de vulling dier latere greppels werd aangetroffen. Zoo meenden wij dan ook eerst de sporen van een ouden versterkingsmuur uit hout en aarde te hebben gevonden in een zware palissadegreppel, vergezeld van wat wij voor balkengrepjes hielden, loopende langs de Zd. zijde (op kaart Pl. VII van A naar de genoemde veenbedding bij B; zie ook Pl. IV westelijk van B). Ook aan de oostzijde langs dit veen, op onze overzichtskaart Pl. VII van UU tot oostelijk van C, was deze palissadegreppel te vinden (vgl. de coupes Afb. 11 no. 121 en 122¹), zoodat wij ons reeds een versterking rondom de geheele oude nederzetting dachten. Het bleek echter al spoedig, ook uit de vondst van enkele ongeveer 15e eeuwse scherven in de vulling dezer palissadegreppels, dat wij ook hierbij met een aanleg uit dien laten tijd te doen hadden en bij voortzetting der gravingen moesten wij zelfs constateeren dat een versterkingsmuur om den ouden aanleg in zijn geheel niet bestaan had.

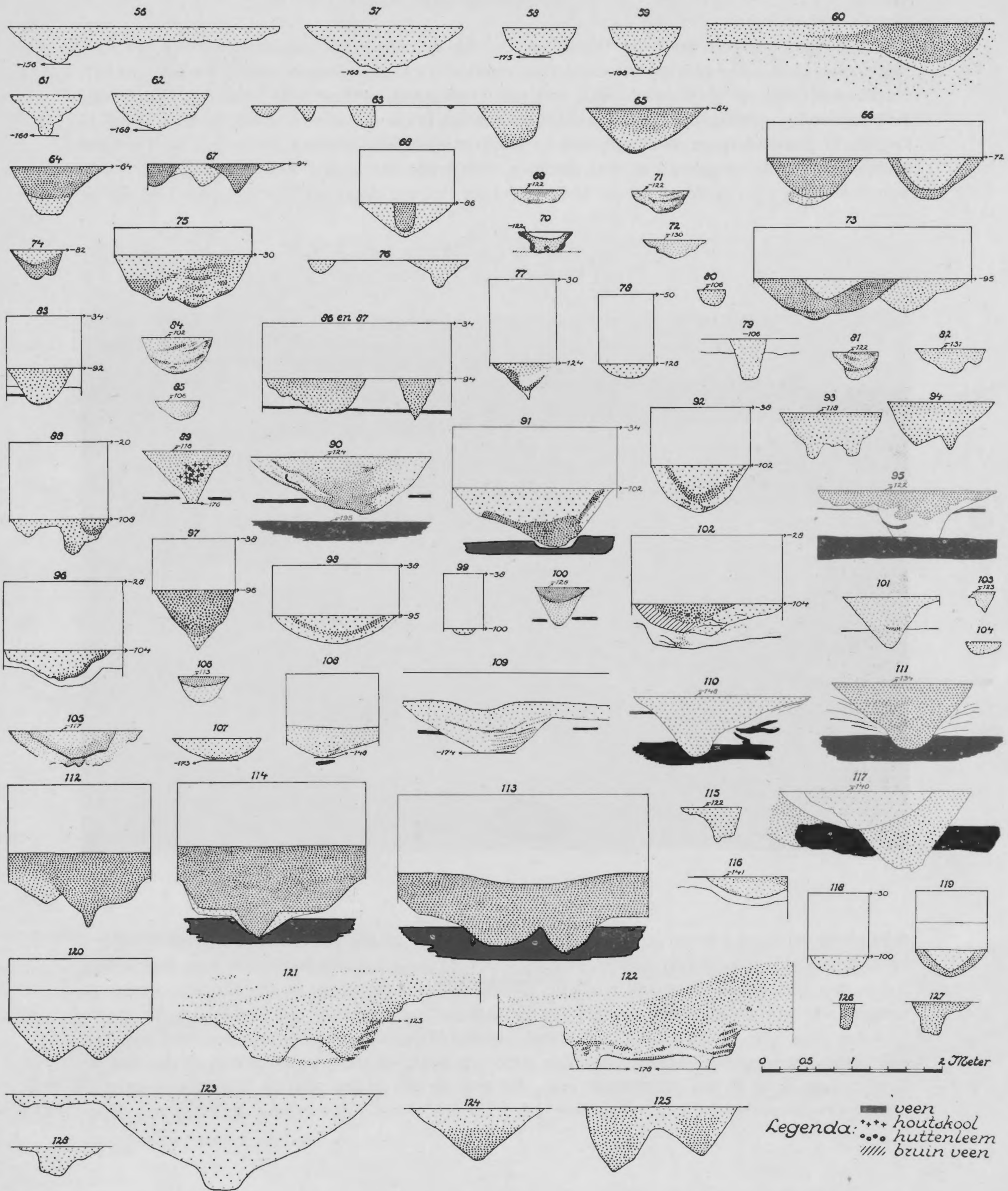
Daarentegen — en hierin zien wij wel een der meest karakteristieke kenmerken van deze nederzetting — bleken verschillende gedeelten daarvan wel ieder op zichzelf door een zware palissade beschermd te zijn geweest. Op onze overzichtskaart Pl. VII zijn deze palissadeeringen, evenals op de detailkaarten, door kruisarceering aangegeven; op Afb. 37 zijn zij afzonderlijk geteekend. Gewoonlijk zijn dit dubbele palissaden geweest en vertoonden zich dus op den bodem van hun palissadegreppels en dáár, waar deze door omstandigheden zeer diep moesten worden weggegraven, de sporen van een dubbele palenrij.

Duidelijk is het bij beschouwing van onze overzichtskaart Pl. VII hoe de kern van de nederzetting klaarblijkelijk werd ingenomen door een vierkant, dat door sprekende bouwsporen

1) Onze afbeeldingen 10 en 11 bevatten de teekeningen der coupes door de verschillende sporen gemaakt. Het cijfer, waarmede zij genummerd zijn vindt men op de verschillende detailkaarten (Pl. I—VI) of als het buiten deze valt op de overzichtskaart (Pl. VII) terug. Ook waar deze coupes dus niet speciaal in den tekst vermeld staan kan men den vorm der voornaamste sporen op die kaarten geteekend op deze coupe-teekeningen weervinden.

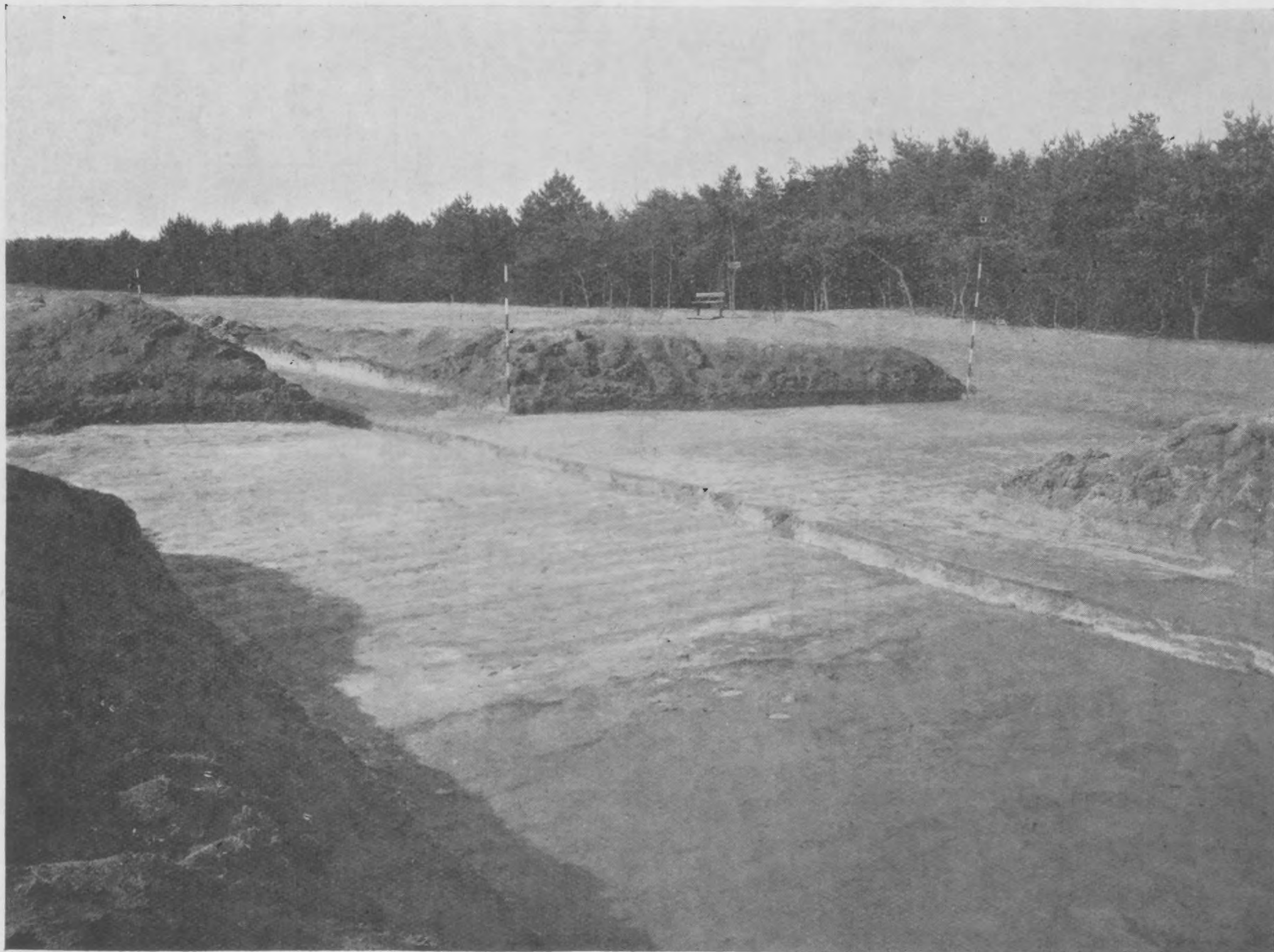

Afb. 10. De coupes door de verschillende grondsporen. (Zie de corresponderende cijfers op de kaarten)

Afb. 11. De coupes door de verschillende grondsporen. (Zie de corresponderende cijfers op de kaarten)

in den bodem is afgeteekend: bij E zien wij, aan de zuidoostgrens aan den rand van het veen beginnende, een palissadegrep in noordelijke richting tot D doorloopen, van D tot even voor F loopt verder het spoor waarschijnlijk van een vlechtwand, waarop dan weer van F—G een palissadeering aansluit, die bij G ombuigt en dan tot H doorloopt. Na een onderbreking bij H begint dit palissadespoor weer opnieuw en loopt in westelijke richting verder om bij I vrijwel rechthoekig om te buigen en bij J te eindigen, vlak tegen een andere palissade aan, die van K komende bij L weer ombuigt en tot N in zuidelijke richting doorgaat. Na een onderbreking op

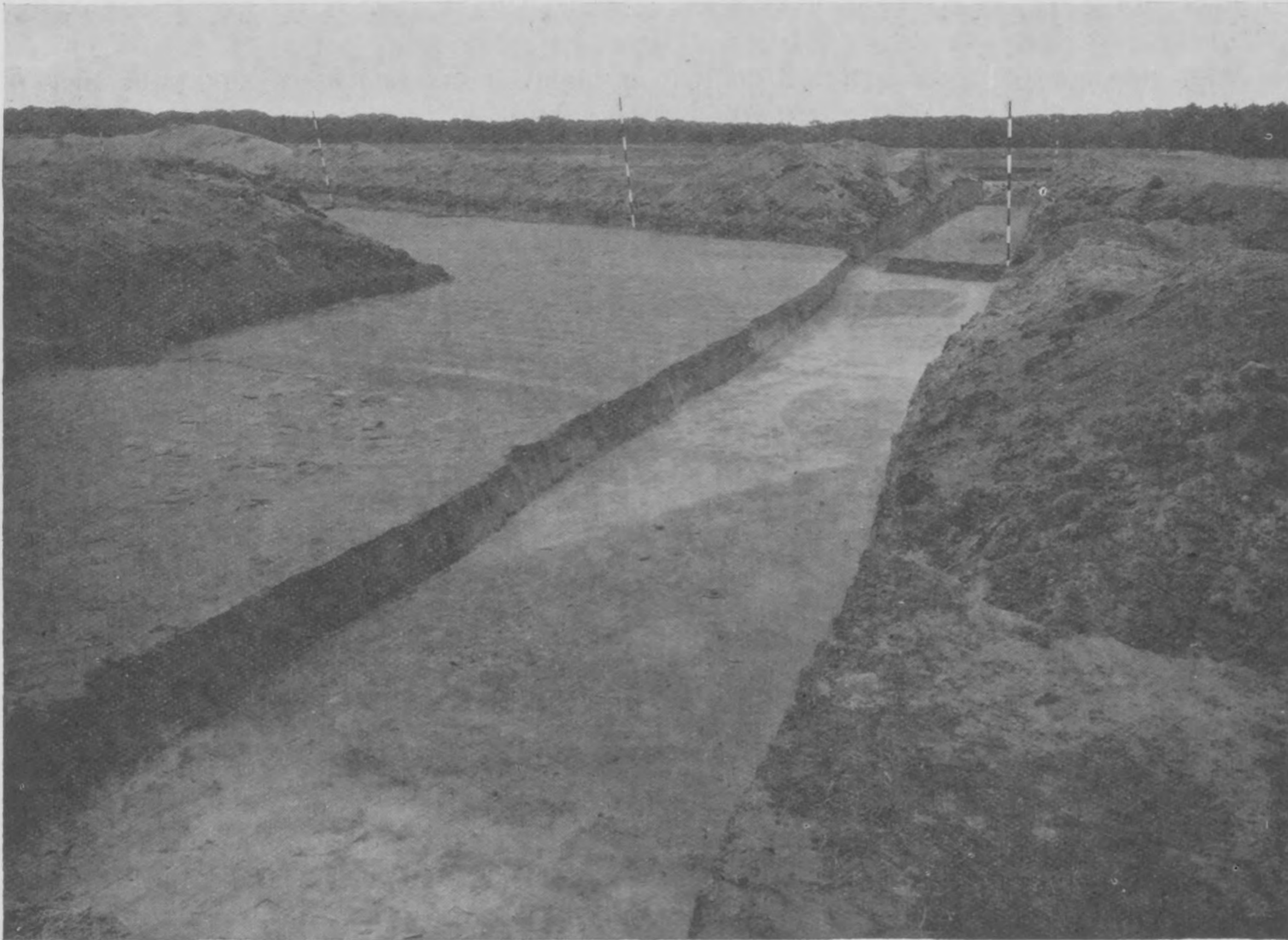

Afb. 12. Latere ploegvoren

deze plaats loopt zij dan verder langs O P Q tot R. Op dit laatste punt, betrekkelijk dicht bij het veen, houdt zij op, ongeveer terzelfder hoogte als de onderbreking bij H. De hier beschreven palissadesporen omsluiten, gelijk reeds op Pl. VII duidelijk zichtbaar is, die van een belangrijk complex van gebouwen, welke de kern van de nederzetting vormen.

Aan deze kern sluit zich dan aan verschillende kanten een, eveneens meestal door zulk een palissadeering omgeven, aanleg aan. Zoo zien wij (vgl. de overzichtskaart Pl. VII) aan de Z. zijde van S tot T een palissadegreppel, die zich op dit laatste punt in W. richting naar U ombuigt en binnen welke weer (tusschen Q S T U) een aantal woningsporen gelegen zijn. Voor

een deel evenwijdig met S T loopt oostelijk de palissadegreppel V W en verder tot aan den rand van het veen bij X, welke eveneens (ten Z. van V) een aantal huissporen omsluit, die wij verder wegens den daar aanwezigen bovengenoemden lateren wal niet konden blootleggen. Eigenaardig was de nauwe doorgang tusschen beide palissaden V, W en S, T; deze doorgang schijnt zich verder, gelijk wij later nog nader zullen zien, met een kleine bocht nog weer naar het Z. voort te zetten, tot waar (ten W. van Y en bij Z) door ombuiging naar weerskanten van deze palissades een ingang wordt gevormd.

Afb. 13. Latere ploegvoren met vroege sporen er onder

Een dergelijken doorgang tusschen palissadeeringen als hier in het Z. meen ik ook aan het noordelijke einde van den geheelen aanleg te zien. Daar loopen op een zelfde wijze evenwijdig met elkaar de palissadegreppels BB—CC, welke op dat laatste punt in een uitgestoven en later weer aangestoven terreingedeelte uitloopen en dus niet meer verder te volgen zijn, en EE, DD—FF. Laatstgenoemde palissade omsluit weer een groep woningsporen; oostelijk van BB—CC is de grond door uitstuiving voor onderzoek vernield. Overigens vormt dit deel der nederzetting, dat zich noordelijk aan ons kernvierkant aansluit, klaarblijkelijk slechts een smalle strook in de richting N—Z loopende.

Vlak ten W. van de boven genoemde kern (westelijk van L N O) sluit zich daaraan weer een belangrijke groep woningen aan, welke wel niet door een eigenlijke palissadeering omsloten zijn geweest, doch waar rondomheen een doorlopende reeks zware paalgaten GG, HH, II op de aanwezigheid van een sterken balkenmuur wijst. Waarschijnlijk heeft deze balkenmuur zich nog een heel eind verder naar het Z. toe voortgezet, mogelijk wel tot JJ, doch het hier tusschen liggende gebouw van de schietbanen met zijn tuin verhinderde alle verdere onderzoek.

Aan den N.O. hoek van den kernaanleg bij G (Pl. VII) sluit ook nog een palissade aan, die zich, gelijk wij nog nader zullen zien, schijnt te splitsen en mogelijk nog twee gebouwgroepen omsloten heeft. Hier is echter door de latere gravingen bijna alles verdwenen. Eindelijk ligt geheel oostelijk, vlak aan het veen, eveneens weer een groote groep bouwsporen. Hier is de toestand buitengewoon gecompliceerd doordat er blijkbaar in een laatste periode der nederzetting een geheel nieuwe aanleg is verrezen, welke door een aan het veen aansluitende bijna geheel rondlopende palissadeering was omsloten (C—KK—F—LL). Deze late palissadeering doorsneed bij F de sporen van de boven beschreven vroegere tot het kernvierkant behorende. In den wirwar van grondsporen binnen deze palissade is toch vaak nog het vroegere van het latere te onderscheiden. Wij komen daarop bij de detailbeschrijving terug.

Wij willen thans aan de hand van de afzonderlijke detailkaartjes een nadere beschrijving der hier genoemde groepen van bewoning geven (vgl. hierbij noot blz. 13). Beginnen wij met het gedeelte, dat wij reeds boven het kernvierkant noemden en wel met het westelijk deel daarvan, zooals het aan drie zijden door de palissades H I J L N O P Q R wordt omsloten en op ons detailkaartje (Pl. I) is weergegeven. Wij zien (boven aan de plaat) hoe zich binnen tegen de greppel dezer palissadeering hier, tusschen H en I, het spoor van den wand van een huis aansluit (zie de foto Afb. 14: a palissadegreppel, b wandspoor); in de coupes (zie Afb. 10 no. 32—33 en 31) vertoonen zich de diepe palissadegreppel en het veel ondiepere spoor van den vlechtwand van het huis naast elkaar (vgl. ook de foto Afb. 15: b de wandgreppel, a de palissadegreppel, waarin men zelfs op één punt het spoor van een paal nog een eind dieper den grond ziet ingaan). De wandsporen van dit huis kan men nu verder binnen de kromming van de palissade in een vierkant (Pl. I a b c d) van ± 16 bij 20 m vervolgen (oostelijk van d verhinderde een oude sloot verder graven) en daarbinnen wordt de ruimte dan door een aantal rechthoekig op elkaar staande wanden in kleinere afdeelingen verdeeld. Niet onwaarschijnlijk is een gedeelte van dit vierkant aan de O. zijde een open hof geweest. Deze verschillende wanden hebben hier evenals elders in onze nederzetting uit reeksen palen bestaan, door vlechtwerk verbonden, dat uit den aard der zaak zelf ook iets dieper in den bodem reikte en dus een doorlopend grondspoor in den grond achterliet; alleen waar dit iets dieper moest worden uitgegraven bleef slechts een reeks van paalgaatjes over; dezelfde afwisseling van aftekening hebben wij vaker o.a. ook bij de Bataafsche huizen in Naaldwijk (vgl. O.M. XVII) aangetroffen. Wat hier de juiste verklaring der verschillende details zeer bemoeilijkt is het feit, dat zonder eenigen twijfel meerdere perioden van bouw aanwezig zijn. Eenige sporen, welke blijkbaar door andere heengegraven zijn of een bepaald donkere vulling vertoonen en hierdoor met zekerheid als later worden aangewezen, zijn op ons kaartje in schuine arceering aangegeven. Waarschijnlijk is hierbij evenwel slechts van reparatie of van kleine verhouwing van het oorspronkelijke gebouw sprake. Verder is het niet onmogelijk, dat de reeks grootere paalgaten e—f, welke buiten verband met den verderen aanleg schijnen te liggen, ook niet tot dezen hebben behoord maar, gelijk wij later nog nader zullen zien, aan een vóórperiode zouden zijn toe te schrijven. Aan de zuidzijde zien wij van K langs J een andere palissadeering

lopen, die aan deze zijde dit gebouwencomplex afsluit, al behoort zij feitelijk tot den bouw zuidelijk er naast gelegen. Deze palissade liep nog een heel eind naar het W. door, om zich bij k in tweeën te splitsen en daar zoowel naar het N. als naar het Z. om te buigen. Het naar het N. ombuigende palissadespoor K—M, dat naar alle waarschijnlijkheid dat van een lichtere palissadeering is geweest, sluit weer een vierkant af, dat, om boven genoemde redenen wel weer niet geheel kon worden blootgelegd, doch waarin de wandsporen bij g, h, i en j (Pl. I) weer duidelijk toonen, dat ook hier een vierkante huisaanleg binnen de palissade moet zijn ingesloten geweest.

Afb. 14. Palissadegreppel (a) en wandspoor (b). (Zie Pl. I tusschen H en I)

Hetzelfde valt te zeggen van het terrein binnen de bij K naar het Z. loopende en bij L ombuigende palissade (K L N, vgl. Pl. I), waar wij eerst bij k en ten Z. van J (evenals daareven tusschen H en I) wandsporen tegen de palissadeering zien aansluiten. Ter weerszijden van m zien wij verder den wand, die naar de oostzijde het erf afsloot, terwijl van k—n en ter weerszijden van l de verdere sporen van de wanden van een vierhoekig gebouw te vinden zijn; de vele afvalgaten tusschen m en l duiden er op, dat ook hier vóór dit gebouw een open hof gelegen heeft. Ongetwijfeld zijn er ook onder deze gebouwsporen weer eenige eener iets latere periode, al was dit slechts bij enkele (als zoodanig aangegeven) paalgaten met zekerheid te constateeren. De aanleg hier is van iets grooter afmetingen geweest dan de boven beschrevene. Ten Z.O. van de hier genoemde sporen, moesten

helaas vele plekken op onze kaart wit blijven; wij bevinden ons hier in het gebied der bovengenoemde groote kogelvangens met de daarmede verband houdende loopgraven, die natuurlijk alles aan ons onderzoek onttrokken.

Na een onderbreking bij N, op welke wij uit het W. twee evenwijdige goten zien toelopen, zet de westelijke palissadegreppel zich wederom langs O voort. Dat deze zich iets verderop zoo breed in den bodem afteekent is, gelijk in onze coupe Afb. 10 no. 24 (vgl. ook foto Afb. 16) duidelijk is, hieraan toe te schrijven, dat deze palissadeering in lateren tijd nog eens hersteld werd, waarbij een nieuwe greppel (foto Afb. 16a) naast en voor een deel door de vulling van de oude (b) heen is gegraven. Ook in coupe Afb. 10 no. 20 zijn er iets verderop nog duidelijk de twee naast elkaar zichtbaar. Binnen deze palissade langs O zien wij (detailkaart Pl. I) eveneens weer de, zij het vrij lacuneuse, fundamentgreppels, waarschijnlijk van een vierhoekig gebouw (tusschen o, p

Afb. 15. Palissadegreppel (a) en wandspoor (b) in doorsnede (dezelfde als Afb. 14)

en q). Hier lag de vaste grond met zijn gebouwsporen echter dicht aan de oppervlakte en hadden latere gravingen veel vernield. Ook zijn eenige gebouwgreppels (gearceerd op Pl. I) door andere vroegere heen gegraven en dus aan een lateren herbouw of reparatie toe te schrijven. In de sleuf, die wij ten O. hiervan nog tusschen de kogelvangens konden graven, is bij u weer de hoek van een rechthoekig gebouw en bij s zulk een groep van mogelijk vroegere paalgaten zichtbaar. Bij t worden deze sporen door een middeleeuwsch slootje doorkruist, hetwelk ook een eind naar het W. reeds zichtbaar was en nog zeer ver naar het O. heeft doorgelopen. In de sleuf die wij nog ten Z. van laatstgenoemde leggen konden, kwam eveneens nog een gedeelte van een groot vierhoekig gebouw met meerdere vertrekken tusschen u en α voor den dag. Het oostelijk deel van deze sleuf leverde overigens betrekkelijk weinig zekers op.

De palissadeering, die bij P met een kromming eindigt, vindt na een kleine onderbreking weer haar voortzetting van P—Q (vgl. Pl. I). Hier buigt zij weer geheel om en loopt dan ongeveer tot R door. Aan deze zijde van onze sleuven moest het terrein wegens de verstuiwing diep worden

uitgegraven, zoodat, gelijk op den plattegrond is aangegeven, van het laatste stuk dezer palissadegreppel nog slechts gedeeltelijk de twee parallelle grepjes der dubbele palissadeering te voorschijn te brengen waren. Overigens had de bodem, binnen dit door deze laatste palissade omsloten terrein, nog weer eenige duidelijke sporen van gebouwen bewaard. Gelijk wij dit reeds een paar maal zagen, sluit zich ook aan deze palissade bij w weer een wandspoor van een huis aan, dat wij tot x kunnen volgen, waar het met een rechten hoek ombuigt; dieper in dit spoor waren ook weer de gaatjes te zien van de palen, die den vlechtwand hadden opgehouden. Van z tot westelijk van y loopt verder weer in een richting rechthoekig op dit laatste en naar het schijnt weer tegen dezelfde palissade aansluitende het spoor van een wand, terwijl wij ook van de binnenverdeeling eenige wandsporen opmerken; sommige daarvan kunnen moeilijk met de andere gelijk-

Afb. 16. Doorsnede door oudere (b) en jongere palissadegreppel (a)

tijdig geweest zijn, al valt niet met zekerheid te constateeren, welke de oudste zijn. Onder andere behoort de merkwaardige gebouwhoek vlak bij y waarschijnlijk niet tot dezelfde constructie als de bovengenoemde wand vlak ten W. daarvan. Ook hier hebben wij dus twee perioden van bouw aan te nemen. Op een paar punten merken wij verder weer een aantal paalgaten op als boven vermeld, die evenmin met dien vierhoekigen bouw in verband te brengen schijnen.

Al waren dus hier overal de sporen van bouw slechts lacuneus weer te vinden, toch waren zij voldoende om vast te stellen, dat ook hier door de palissadeeringen omsloten vierhoekige huizen moeten hebben gelegen, evenals wij bij het eerst beschreven gedeelte voor ons zagen.

Gaan wij dan thans over tot de beschrijving van het oostelijk gedeelte van wat wij boven reeds het kernvierkant noemden (vgl. de detailkaart Pl. II) en wel eerst van het gedeelte, dat door de palissade H G F aan twee zijden wordt omsloten. Gelijk uit verschillende coupes blijkt, was

ook deze een zware dubbele palissadeering. Bij F, waar de palissadegreppel wegens de latere vergraving, die hier plaats heeft gehad, bijna geheel moest worden weggegraven, ziet men haar toch nog in een, zij het gering, spoor doorlopen. Zeer merkwaardig is op het midden tusschen H en G de krakelingvormige aanbouw, door een smallere palissadegreppel in den bodem afgeteekend (vgl. ook Afb. 17). Het is of hier een rond bastion aan de palissade is aangebouwd. Van dezen aanbouw af loopt (Pl. II: a—b) nog een lichte palissadeering naar binnen toe, die waarschijnlijk den open hof, welke hier binnen de palissade H G gelegen heeft, in twee gedeelten moet hebben gedeeld. Zuidelijk van dien hof vinden wij dan, door zeer duidelijke wandsporen afgeteekend (Pl. II c, g, k, n, l, h) een groot vierhoekig gebouw; de hoeken bij g en k konden slechts met groote moeite onder den hoogen middeleeuwschen wal, die juist hier loopt, te voorschijn worden gebracht. Door eenige binnenwanden bij d, e, en f van het front naar binnen loopende, wordt dit

Afb. 17. Ronde aanbouw aan palissade (Pl. II tusschen H en G)

gebouw in eenige grootere afdeelingen verdeeld. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat althans de middelste van deze afdeelingen een open hof is geweest. Ook van binnenbouw zijn hier en daar eenige sporen aanwezig. Merkwaardig is vooral het krom loopende wandspoor, dat van f af naar Z. loopt, doch helaas in een in lateren tijd volkomen vergraven terreingedeelte verloopt; het schijnt het oostfront te zijn van een aantal kleinere vertrekjes. Het doorlopende wandspoor h, i, j, vormt duidelijk een zuidelijke afsluiting van dit in afdeelingen verdeelde noordelijke gedeelte van het gebouw; zuidelijk hiervan schijnt dan over de geheele breedte van het gebouw een lang vertrek te hebben gelegen, hetgeen dan zuidelijk door l, m, n, waarschijnlijk de buitenwand van het geheele gebouw aan deze zijde, wordt begrensd. Het lijkt dus of wij hier een groot gebouw met binnenplaats, zijvleugels en achterhal vóór ons hebben. Het beeld hiervan wordt echter sterk verward door de vele sporen van een latere periode, die hier met zekerheid te constateeren is; deze sporen doorsnijden niet zelden, vooral in het zuidelijk deel van het gebouw, die der vroegere en loopen veelal ook in een iets andere richting. Die, welke zeker laat zijn, zijn

op de kaart (Pl. II) gearceerd geteekend; ongetwijfeld bevinden zich echter ook onder de andere nog eenige latere. Het merkwaardigst is wel de palissade q, o, l, p, die blijkens het feit, dat zij op verschillende plaatsen de boven beschreven vroege sporen doorsnijdt, ook tot die latere bouw gerekend moet worden. Blijkbaar is de verandering in den aanleg hier in die latere periode vrij ingrijpend geweest. Het gebouw kreeg door deze palissade aan de zuidzijde een nieuwe afsluiting en in verband daarmee schijnt de geheele achterhal nieuw gebouwd en uitgebreid.

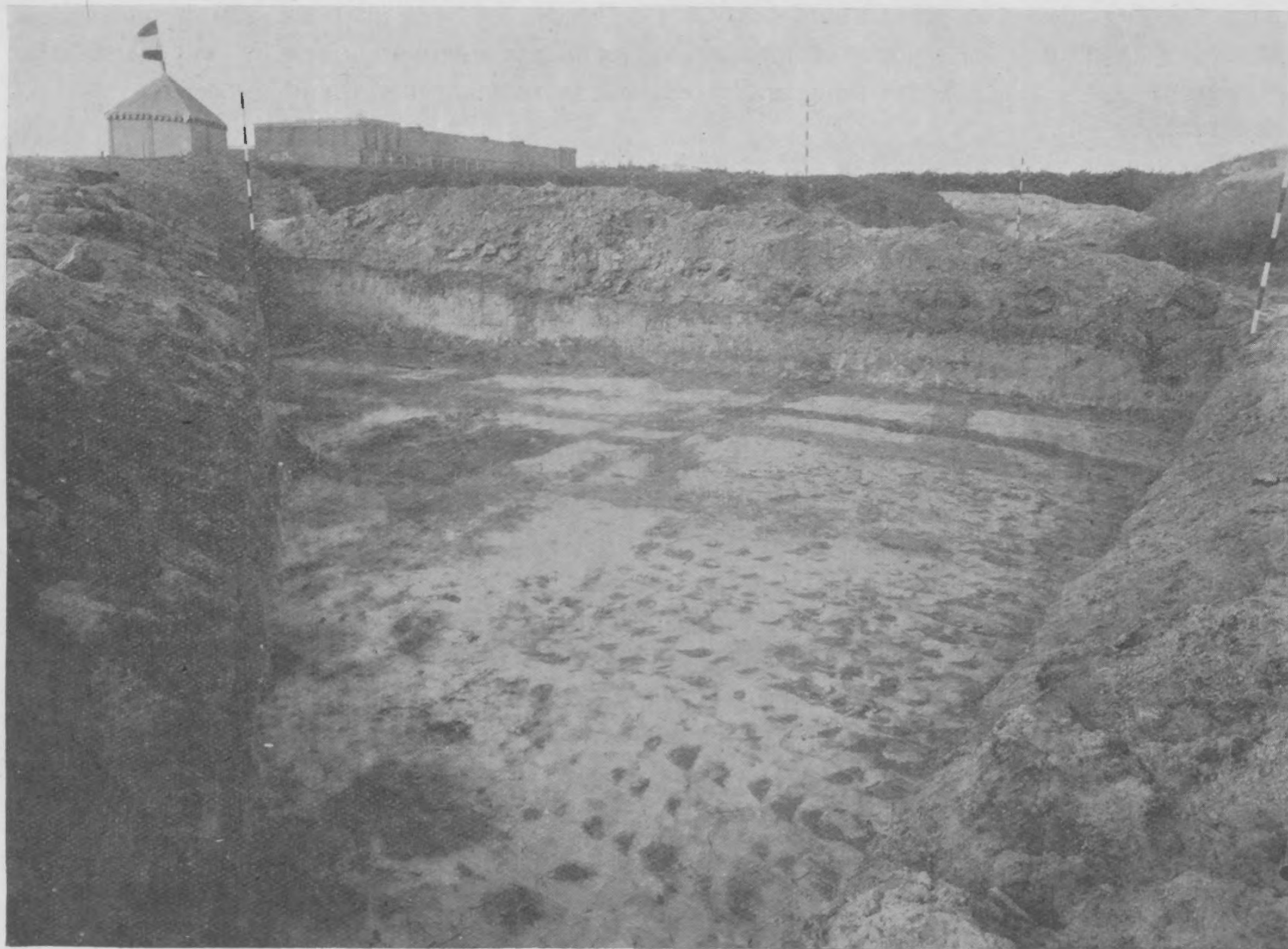
Noordelijk van d, c, ter weerszijden van b, schijnen eenige paalgaten nog op de aanwezigheid van een lichten noordelijken vóórbouw vóór dit gedeelte van het gebouw te wijzen, terwijl oostelijk van het gebouw de wandsporen noordelijk van r en verder tot t een aanbouw aan de palissadeeringen G F en o l p (Pl. II) doen vermoeden. De vreemde onregelmatige (zie de coupes) ondiepe greppel, u, s, w is moeilijk met eenig ander deel van den aanleg in verband te brengen; zij lijkt ons uit lateren tijd.

Zoo krijgen wij echter toch in alle geval hier een zeer karakteristiek beeld van dezen merkwaardigen aanleg, door de zich er omheen buigende palissadeeringen omgeven en beschermd.

Er is echter nog een ander, reeds vroeger opgemerkt verschijnsel, hetwelk hier bijzonder duidelijk is. Blijkbaar buiten verband met andere sporen zagen wij tusschen deze door reeds meerdere malen onregelmatige reeksen van grootere paalgaten. Hier rondom x en y (zie Pl. II, door een dikke O aangegeven) is zulk een reeks volledig bewaard en zien wij hoe deze paalgaten in een groote ovale gesloten kring regelmatig verlopen. Ook meer naar het W. bij z is een gedeelte van zulk een kring zichtbaar, verder door een latere ingraving vernield. Het kan, dunkt ons, haast niet anders of deze palenkringen moeten afkomstig zijn van ovale palenhuizen zooals wij die meermalen (het eerst op de Batavenburcht bij Nijmegen, vgl. Oudheidk. Med. No. I¹ en II²) elders hebben aangetroffen. Van dergelijke Germaansche palenhuizen werden ook betrekkelijk in de nabijheid, bij het afgraven der hooge gronden van de Mient, aan de Laan van Meerdervoort, de overblijfselen gevonden. Ten deele door de greppels der boven beschreven huizen verdwenen, lijkt het dus waarschijnlijk, dat hier zulke palenhuizen hebben gestaan, vóórdat de eigenlijke groote, meer gecompliceerde aanleg hier verrees. Wij zouden hier dus in dit verschijnsel een iets vroegere periode vóór ons hebben, uit een tijd toen over dit geheele terrein nog slechts een aantal van zulke zeer eenvoudige woningen verspreid lag. Ook dáár, waar wij dergelijke paalgaten, die op onze plattegronden met O zijn aangegeven, vroeger reeds ontmoetten, schijnen zij gedeelten van zulke ovale reeksen te vormen.

Zuidelijk van het boven beschreven gebouwencomplex in het oostelijk deel van ons kernvierkant, was eerst het terrein weer geheel vernield door een breede sloot uit lateren tijd, zoodat het direct aansluitende gedeelte en daarmee de noordelijke afsluiting van de huizengroep, welke hier naar het Z. toe volgt, niet kon worden weergevonden. Overigens is de aanleg, dien wij hier verder zuidelijk aantreffen ook weer zeer merkwaardig: klaarblijkelijk hebben hier over een lengte van ongeveer 50 m een aantal gebouwen gelegen. Zeer talrijk zijn hier de sporen van lange wanden in een richting W.—O., die zeker tot minstens twee perioden hebben behoord, getuige ook het feit, dat wij vaak het ééne spoor het andere zien doorsnijden. Onze foto's Afb. 18—20 geven hiervan een denkbeeld; op de eerste ziet men het driehoekig ontgraven stuk tusschen γ , β en k (Pl. II) van het O af. Behalve het verschil in kleur tusschen vroegere (lichte) en latere (donkere) sporen ziet men hier ook de spadesteken van de middeleeuwsche landbebouwing, die het beeld sterk vertroebelen. Afb. 19 geeft onze breede meer zuidelijk gelegen sleuf weer, genomen uit het Z.W. met de sporen ψ , χ , μ — λ , $\epsilon\epsilon$ enz. Duidelijk ziet men hier, vooral op den

voorgond, hoe de latere donkere sporen de vroegere licht gekleurde doorsnijden. Afb. 20 vertoont weer de sleuf zuidelijk daarnaast, met de sporen $\theta\theta$, π , ξ enz. genomen uit het Z.W. Te beginnen met het noordelijk gedeelte van dit complex vlak naast de breede vergraving zien wij eerst een aantal zoowel vroegere (zwart op den plattegrond) als latere (gearceerd geteekende) wandsporen, loopende in de richting van γ en ϵ naar k en ξ , die van het kortere westfront van het gebouw stammen; bij ξ wordt een rechte hoek naar het Oosten gemaakt en van daar loopt het lange latere wandspoor over een lengte van ± 25 m tot η door, het laatste stuk slechts door paalgaatjes

Afb. 18. Gebouwsporen (Pl. II tusschen γ , δ en k) met middeleeuwsche spadesteken er overheen

afgeteekend; hier is weer een korte dwarswand tot bij θ zichtbaar. Evenwijdig met dit lange wandspoor loopt meer noordelijk de wand $\epsilon-\theta$, waarvan nog een paar dwarssporen naar het N. afgaan, zonder twijfel naar een anderen langen wand, welke wij ons nog in het vergraven gedeelte te denken hebben. Wij hebben hier dus, in de tweede periode althans, een groot langwerpig gebouw gehad, waarbinnen ook sporen van een binnenindeeling aanwezig zijn. Naast deze latere sporen en op verschillende plaatsen er door gesneden, zien wij vrijwel parallel er mede, zoowel in de richting O.W. als N.Z. fundamentgreppels (tusschen λ en μ nog slechts een reeks paalgaatjes) uit de vroegere periode, naar het schijnt van een dergelijk langwerpig gebouw, eveneens met zulk een indeeling in vertrekken.

Zuidelijk van de hier beschrevene spreken de sporen van dergelijke lange gebouwen nog veel duidelijker. Zoo zien wij een langen wand bij ξ beginnen, langs λ en μ loopen en bij ν naar het Z. ombuigen (Pl. II), waar het westelijk front van het gebouw onder den middeleeuwschen wal voor den dag moest worden gebracht. Bij σ , waar het weer een hoek vormt, komt, iets meer zuidelijk vanaf π loopende, weer een lange wand uit, evenwijdig met $\xi \nu$. Die hoek bij σ is op onze foto Afb. 21 (genomen vanuit het N.) op den voorgrond zichtbaar; van dezen hoek af zien wij daar op ook verder in zuidelijke richting het westelijk front van deze gebouwen verder loopen

Afb. 19. Oudere en jongere wandsporen in het Z.O. deel van het kernvierkant

(op de kaart Pl. II in de richting van ρ). Zelfs liggen er hier in die richting verschillende sporen naast elkaar; het meest westelijke is dat van een goot, die in een groot afvoergat uitloopt, daarmede evenwijdig zien wij een wandspoor, en oostelijk van dit nog weer vlak ernaast een dergelijk spoor, waarvan nog slechts de paalgaatjes over waren, hetwelk mogelijk vroeger zal zijn. Oostelijk hiervan bij ρ loopt nog een derde gebouwspoor evenwijdig met de vorige (vgl. ook de coupe 63). Wij hebben dus aan dit front met meerdere bouwperiodes te doen, al zijn deze hier niet met zekerheid chronologisch te onderscheiden. Evenwijdig met den langen wand $\pi-\sigma$ loopen er direct zuidelijk nog twee naast; alle drie doorsnijden duidelijk vroegere sporen.

Zelfs vormt het zuidelijkste bij ψ juist een hoek in de vulling van een vroeger spoor (deze doorsnijdingen zijn op Afb. 19 op den voorgrond duidelijk te herkennen). Mogelijk hebben wij hier zelfs met twee latere bouwperioden te doen. De ongetwijfeld eveneens latere wand $\sigma-\tau$, voortgezet in de paalgaatjes bij υ , vormt van het latere gebouw de zuidelijke afsluiting. Vinden wij dus hier uit die latere periode, duidelijker nog dan in de noordelijke gedeelten van dit complex, de overblijfselen van een langwerpige gebouw, uit de vroegere periode tekenen zich nog veel sprekkender de wandsporen $\varphi \chi \psi$ tot σ , van een, zij het eenigszins onregelmatig, lang vierhoekig

Afb. 20. Wandsporen in het Z.O. deel van het kernvierkant

gebouw af, naar het schijnt met een eenigszins afgeronden voorbouw (tusschen σ en φ) naar het Oosten. Op verschillende punten zien wij de greppels hiervan door de reeds genoemde latere gebouwsporen doorsneden. Ook van een binnenindeeling van het vroegere gebouw zijn eenige greppels over. Het oostelijke gedeelte van dit geheele complex, ten W. van de afsluiting door den wand $\alpha \beta$ en de palissadegreppel D E gevormd, schijnt met zijn vele goten een open voorhof te zijn geweest dicht langs de door het veen aangegeven oude waterbedding gelegen. De coupe door de palissadegreppel D E (Afb. 11 no. 75) schijnt er op te wijzen, dat ook deze twee perioden heeft gehad.

Vlak langs het veen is hier verder naar het Z. weinig van eenigen aanleg meer te vinden,

bij $\alpha\alpha$ (Pl. II) zien wij slechts ongeveer de helft van een vierhoekig palenhuisje ontgraven, met een dieper vierkant keldergat in het midden, zooals wij er straks velen zullen aantreffen.

Vermeld dient nog te worden hoe ook in dit terreingedeelte de late greppel, welke wij reeds in de westelijke helft van den kernvierhoek beschreven (op ons kaartje Pl. I bij t) zich voortzet (vgl. ons kaartje Pl. II van $\beta\beta$ naar $\gamma\gamma$). Waarschijnlijk hebben wij hier met een sloot of palissadegreppel uit veel lateren tijd te doen al is het merkwaardig, dat deze met de vroege sporen vrijwel evenwijdig loopt (vgl. ook de coupes Afb. 11 no. 66, 70 en 73).

Afb. 21. Sporen van het W. front der gebouwen in het Z.O. deel van het kernvierkant

Ten slotte zien wij ook in dit deel van het terrein bij $\epsilon\epsilon-\zeta$, bij $\eta\eta$ en $\theta\theta$ juist weer zulke ovale kringen van grootere paalgaten als wij ze boven al aan eenvoudige palenhuizen uit een vóórperiode meenden te moeten toeschrijven. Denzelfden indruk ontvangen wij ook hier.

Hiermede zijn wij aan het einde van onze beschrijving van wat wij het kernvierkant noemden. Gelijk reeds op onze overzichtskaart zichtbaar is (Pl. VII, zie ook detailkaartje Pl. III) sluit zich zuid-oostelijk van R na een onderbreking een andere dergelijke aanleg aan, waarvan wij de palissadegreppel bij V zien beginnen, bij W naar het Oosten zien ombuigen en dan verder zien lopen om bij het veen te eindigen (Pl. VII bij X); ook deze palissade sloot dus weer op de oude bedding aan. Binnen deze hebben klaarblijkelijk ook weer woningen gelegen; want, ook al liep

juist op dit punt de bijzonder breede en hoge middeleeuwsche wal, die alle gravingen zeer bemoeilijkte, toch konden wij nog in een enkele breede sleuf daar doorheen (zuidelijk van V) ons (zie detailkaartje Afb. III, v—w) van de aanwezigheid van dergelijke woningsporen als boven beschreven overtuigen. Een verdere blootlegging zou evenwel te hooge kosten met zich hebben gebracht.

Wij vermeldden boven reeds de palissadeering S T U, die met de laatst genoemde (V W) parallel loopt en daarmee klaarblijkelijk een nauwen doorgang vormt. Ook binnen de ombuiging van deze zien wij westelijk van S T weer de zeer duidelijke sporen van woningen (zie de detailkaart Pl. III) gelijk wij die overal elders aantreffen. Bij a vonden wij het dubbele spoor van het uiteinde der palissade (S), en neemt het spoor van een wand (b) een aanvang, die hier de noordelijke afsluiting vormt, waarop vanuit het Z. een reeks kleine paalgaatjes aanloopt (c). Een dergelijke reeks zien wij ook als overblijfsel van een vlechtwand bij d, terwijl de vele paalgaten tusschen e en f het vermoeden doen opkomen, dat ook hier meerdere perioden van bouw aanwezig zijn. Aan weerszijden van g loopen nog twee goten. In later tijd is hier evenwel in dit terreingedeelte klaarblijkelijk veel bovengrond weggegraven, zoodat zeker niet al deze sporen, in het bijzonder deze goten, als oud te vertrouwen zijn (op den plattegrond lieten wij daarom veel oningevuld). De moderne weg en de tuinaanleg bij het schietgebouw verhinderden overigens een verder onderzoek. Tusschen deze lacuneuse sporen eenig onderling verband te leggen was dan ook niet verder mogelijk. Veel verder westelijk heeft zich evenwel de bebouwing zeker niet uitgestrekt.

Zuidelijk van den typischen doorgang tusschen de ombuigende palissadeeringen S T en V W zijn ook geen bepaalde gebouwsporen meer aanwezig. Alleen schijnt het, dat de palissadebocht bij W later iets meer zuidelijk is verlegd. Zoo althans meenen wij te moeten verklaren, dat van deze bocht af wederom een palissadegreppel in zuidelijke richting uitgaat, die dan even verder (bij h op Pl. II) eveneens naar het O. ombuigt (zie ook de duidelijke dubbele palissade in coupe 2 Afb. 10), dan geheel evenwijdig met die bij W tot i verder doorloopt en verderop rechts van X (op de overzichtskaart Pl. VII) op het veen uitloopt.

Bij h splitst deze palissadegreppel zich ook in een tak in westelijke richting, dien wij verder bij j nog terugvonden. Verder naar het W. verhinderde de tegenwoordige weg weer alle graving, zoodat het niet mogelijk was het vermoeden te controleeren, dat wij in het dubbele spoor bij k de voortzetting ervan te herkennen hebben, doch nu in een andere richting, naar het Zuiden toe omgebogen. Bij l loopt deze palissade nog in diezelfde zuidelijke richting, terwijl zij dan bij m op eigenaardige wijze naar het O. ombuigt, om een typischen bastionvormigen voorbouw (m—n) te vormen vóór de rechte palissade, die wij als uiterste zuidelijke versterking van den aanleg (op onze kaart Pl. III) tot o en p en verder wederom tot het veen zien doorloopen (zie overzichtskaart Pl. VII). Waarschijnlijk heeft er binnen deze laatste palissade ook nog een enkel gebouwtje gelegen; wij zien daar bij B (zie overzichtskaart Pl. VII en coupe 7) althans nog een gedeelte van een vierhoekig gebouwspoor.

Evenwijdig met de palissade k l m (Pl. III) loopt op korten afstand westelijk daarvan een tweede, z s t, welke op dit laatste punt, precies op dezelfde wijze als de eerste bij m, ombuigt en daar een dergelijken ronden bouw vormt t—u. Klaarblijkelijk wordt hier een ingang gevormd in aansluiting aan den straks genoemden doorgang tusschen de palissades S T en V W. Wij hebben hier dus een langen smallen eenigszins bochtigen uitgang midden uit den aanleg naar buiten. Merkwaardig is het evenwel, dat wij van bepaalde wegsporen in of vóór dezen doorgang tusschen m en t niets aantreffen; deze uitgang liep dan ook slechts uit op een grafveldje, hetwelk zich hier ten Z. (bij A A op Pl. VII) bevond.

De laatstgenoemde ombuigende palissade (Pl. III z s t u) schijnt bij u geen verdere aansluiting te hebben. Mogelijk is het echter, dat toch nog een der in onze sleuven bij T T (op Pl. VII) als goten geteekende sporen een palissadegreppel zou zijn geweest. De op dit punt zeer diep uitgestoven waterige grond maakte het echter onmogelijk hier eenige zekerheid te verkrijgen, terwijl ook de ruimte, welke het moderne gebouw en zijn tuin inneemt, verder onderzoek niet toeliet. Het andere uiteinde dezer palissade u t s z (Pl. III) sluit, naar het schijnt, op die paalgaten bij U en verderop bij J J aan, waarvan wij boven reeds vermoedden, dat zij mogelijk nog zouden kunnen behoreen tot de palenreeks, die vlak ten Westen van wat wij het kernvierkant noemden een belangrijken aanleg van huizen omsluit.

Wij vermeldden immers reeds hoe het woningencomplex hier aan de westzijde gelegen niet, zooals gewoonlijk, door een palissade, doch door een zware schutting van balken moet zijn omsloten geweest, waarvan een doorlopende reeks van paalgaten van G G, H H—II op Pl. VII, (zie ook Pl. IV) haar sporen in den bodem heeft achtergelaten.

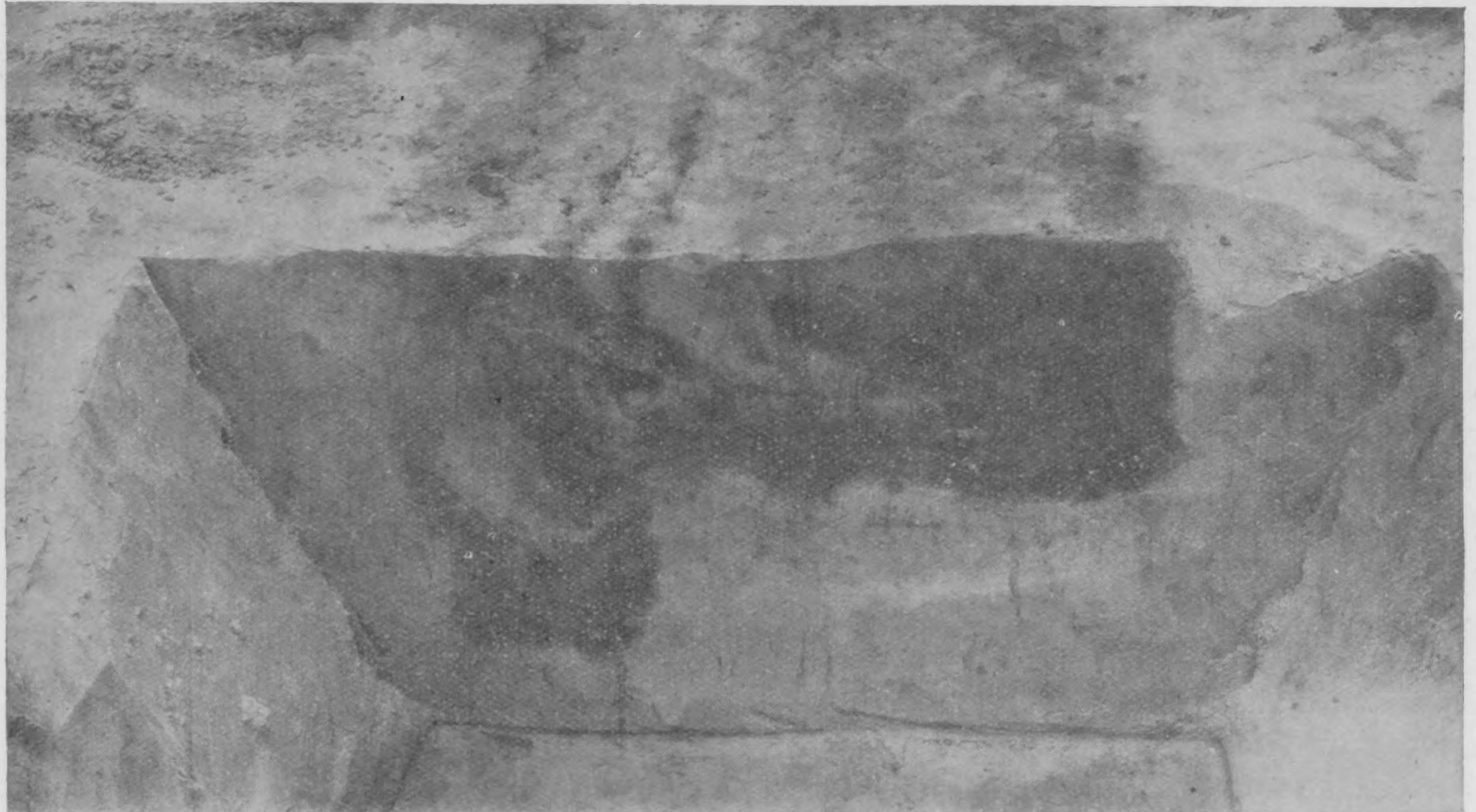
Gaan wij dan thans over tot een beschrijving van dit complex van gebouwen, hetwelk wij binnen deze palenreeks (G G, H H, II) geheel aan de westzijde hebben ontgraven en dat op ons detailkaartje op Pl. IV is weergegeven.

Het terrein hier was wederom in lateren tijd vrij sterk afgegraven, zoodat de sporen betrekkelijk dicht onder de oppervlakte lagen en verschillende grootere gaten vooral aan meer moderne tijden zijn toe te schrijven. Verder zijn ook hier weer verschillende gebouwsporen en paalgaten aan te wijzen (op den plattegrond Pl. IV gearceerd aangegeven), die zeker van een lateren herbouw of restauratie stammen; zelfs de omheining is op verschillende plaatsen, blijkens de aanwezigheid van latere, door vroegere heengegraven, paalgaten, gerestaureerd. Desniettemin herkennen wij hier duidelijk de sporen van verschillende vierhoekige woningen. Zoo zien wij in de eerste plaats den vierhoek a b d c, waarvan de wand a c merkwaardig schuin loopt, niet zonder reden zooals wij later nog nader zullen zien; immers hij loopt evenwijdig met den straks te beschrijven toegangsweg tot de nederzetting, die hier op de onderbreking in de reeds beschreven palissadeering bij N aankomt. De wand c d heeft klaarblijkelijk een latere reparatie ondergaan, waarbij hij iets naar binnen werd verplaatst. Deze richting zou doen vermoeden, dat ook de palissadeering e—f, welke op deze woning aansluit en die precies de richting heeft van den lateren wand c d, eveneens eerst uit de latere bouwperiode was. Westelijk van deze palissadeering lag dan weer een ander vierhoekig huis g h i j k met een voorhof naar het W. waartoe waarschijnlijk de paalgaten bij l behooren. Westelijk hiervan zien wij weer een vierkant erf, door de wanden m n, o, p omsloten, waarbinnen de wandsporen en paalgaatjes s t r u de plaats van den vlechtwand eener vierhoekige woning aangeven; het eenigszins grillig gegraven gat (U) hierbinnen zou mogelijk aan een kelderruimte zijn toe te schrijven. Het gedeelte westelijk van deze woning tusschen p en o is weer een open voorhof geweest, waarin het groote afvalsgat q. Deze sporen worden weer doorkruist door een latere greppel, die blijkens haar coupe (Afb. 10 no. 13 zie foto Afb. 22) aan een wand moet worden toegeschreven en waarschijnlijk nog weer twee bouwperiodes heeft gekend; ook meer naar het W. herkennen wij (w x y z) de afteekening van een deel van een typisch huisvierkant, waarvan de wanden (speciaal w x) ook weer blijkbaar een latere restauratie hebben ondergaan.

Oostelijk van dit vierkant tusschen dit en de eerst beschreven woning, a b d c, zien wij nog verschillende gebouwsporen, die op de aanwezigheid van kleine vierhoekige woningen wijzen; zij zijn echter te verward dan dat wij ons aan het aanwijzen van bepaalde gebouwen durven

wagen: daartoe zijn er ook te veel sporen van een latere restauratie afkomstig, terwijl andere weer aan meer moderne tijden zijn toe te schrijven.

Zoo is dus deze westelijke, door een balkenschutting omgeven, aanbouw aan het kernvierkant eveneens weer door een aantal woningen bezet geweest, in aanleg vierhoekig, zij het opvallend door de onregelmatigheid der hoeken, waarvan er feitelijk zelden een zuiver recht is. Zeer waarschijnlijk heeft men zich deze bebouwing in zuidelijke richting nog een heel eind verder te denken, tot onder het hier aanwezige gebouw en zijn erf voortgezet, gelijk wij dit reeds boven vermoedden.

Afb. 22. Coupe door wandspoor (2 perioden) in het W. deel van den aanleg

Geheel anders dan wat wij tot dusver zagen is de merkwaardige aanleg, dien wij zich aan de noordzijde aan den N.W. hoek van het kernvierkant zien aansluiten (vgl. Pl. VII en de detailkaart Pl. V). Noordelijk van de palissade H I in het zuidelijk deel van de daar door ons gegraven sleuven bij a b c (op Pl. V) ging de geroerde bovengrond zeer diep, en is de vaste ondergrond zeer waterig; het schijnt, of hier tijdens het bestaan van de groote nederzetting een poel is geweest, waartoe ook de aanwezigheid van de typische afvoergoot bij H (coupe 34 Afb. 10) zou doen besluiten. Eigenlijke gebouwsporen uit dien tijd vinden wij hier dan ook niet; de grillige figuur bij d, die er eenigszins op lijkt, is dit zeker niet, daarvoor ligt zij te zeer in den waterigen grond en zijn haar kanten te onregelmatig en vervaagd; veeleer is zij in dien poel ontstaan. Alleen zien wij in de sleuf vlak ten N.W. van a en vooral tusschen c en d eenige groepen van grootere paalgaten, in kringen gelegen, welke de grootste gelijkenis vertoonen met die, welke wij reeds vroeger elders op het terrein aan huizen uit een voorafgaande periode meenden te moeten toeschrijven. Zij zijn vrij diep gegraven en reiken dus nog in den waterigen ondergrond.

Ook bij e moesten wij den grond diep uitgraven om een eenigszins zuivere afteekening te krijgen en ook daarbij bleven nog slechts eenige onregelmatige, waarschijnlijk latere gaten en

hoogstens enkele rechte sporen over, die men mogelijk als gebouwsporen zou willen verklaren, doch waarbij geen onderlinge samenhang viel vast te stellen. Eerst ten Westen hiervan begon een goed herkenbare aanleg. Merkwaardigerwijze zagen wij hier in een richting N.Z. een aantal rechte sporen loopen, waarvan eenige in haar coupes duidelijk palissadegreppels bleken te zijn, terwijl andere meer aan fundamentgreppels van vlechtwanden deden denken. Deze palissaden of wanden loopen òf in elkaars verlengde òf evenwijdig met elkaar en, hetzij door deze omsloten, hetzij er tegen aan gelegen, zien wij dan een aantal kleinere vierhoekige plattegronden, klaarblijkelijk van betrekkelijk kleine hutten. Deze plattegronden zijn als gewoonlijk, hetzij door een doorlopende fundamentgreppel hetzij, dáár waar wij iets dieper moesten graven om een duidelijk beeld te krijgen, door reeksen kleine paalgaatjes in den bodem afgeteekend. Zoo zien wij zulke plattegronden (zie detailkaart Pl. V) bij f g h, rondom i en om j, van m k l tot n (halfontgraven), links van o, bij p r q m en rondom s en t (beide half ontgraven). Merkwaardig zijn te midden van deze hutsporen ook de vierkante vrij diepe en regelmatige gaten, als die, waardoor onze coupes 39, 41 en 44 (Afb. 10) zijn genomen, welke zeker als keldergaten te verklaren zijn. Dat ook hier niet alle sporen uit precies dezelfde periode stammen is duidelijk, ook al kan men deze verschillende perioden niet met zekerheid uit elkaar halen. Ook nog meer naar het N. toe zet ditzelfde complex van kleine hutten zich voort; de paalgaatjes bij u schijnen ook tot zulk een hut te behooren, aan de noordzijde weer door een wand beschermd, terwijl de lichte palissade, die ten Oosten van u loopt (zie onze coupe 45) en die wij verder naar het N. bij v nog door zien gaan, daar ook weer tegen een vierhoekig huisje aansluit (v w x y), waarvan de oostwand (x—y) weer tegen een andere palissadeering BB—CC aangebouwd is (wand en palissade ziet men in coupe 47 Afb. 10 naast elkaar). Over en langs dezen huiswand v w, ziet men ook een paar greppels loopen door vorm en vulling als afvoergoten gekenmerkt. Westelijk van v w en iets verder naar het Noorden, verderop door de ombuigende palissade EE, DD, FF omsloten, hebben eveneens weer een aantal kleine vierhoekige huizen gestaan, die nog slechts door kleine paalgaatjes van de wanden in den grond waren afgeteekend, zooals bij α en ter weerszijden van ϵ ; bij δ en η liggen er twee vlak tegen elkaar aan, beide voorzien van een groot vierkant gat als kelderruimte, verder ligt er nog zoo een, voor een deel ontgraven, tusschen β en γ . Deze geheele groep werd, naar het schijnt, weer aan zuid- en westzijde door twee wanden beschermd (coupes 51 en 52 zie Afb. 10), die dus hier weer de afsluiting van een klein erf vormden. Het vierhoekige complex van vele paalgaatjes ter weerszijden van θ schijnt eveneens aan zulk een huttenbouw uit meerdere perioden toe te schrijven.

Zoo heeft hier dus aan het noordelijke uiteinde van de nederzetting in den tijd, dat meer zuidelijk de kernaanleg met zijn bijcomplexen bestond, een andere, in vorm wel zeer afwijkende aanleg gelegen, bestaande uit een groot aantal kleinere vierhoekige hutten, veelal van een vierkante kelderruimte voorzien en onderling door vrijwel evenwijdig loopende lichte palissaden of wanden verbonden. Een enkele kring van grootere paalgaten, die wij reeds bij a en c opmerkten en zooals er mogelijk ook westelijk rondom z een is aan te wijzen, is waarschijnlijk weer aan een vroegere periode toe te schrijven.

Met onze palissadegreppel EE, DD, FF, waarvan reeds boven sprake was, hebben wij het meest noordelijke punt van de nederzetting bereikt. Wij vonden haar ten deele eerst terug onder den eenigszins gemengden grijzen grond, welke hier het iets dieper gelegen bodemniveau aanvult. Aan deze zijde toch van het terrein, vlak buiten de nederzetting lag de grond klaarblijkelijk iets dieper uitgestoven; het schijnt ons, dat zich daar aan de buitenzijde der nederzetting poelen gevormd hebben, waarop dan ook verschillende goten (coupe 49 en 50) uitloopen; naar het N.

toe werden deze goten dieper en teekenden zij zich daar dus op den vlakken grond breeder af dan in haar meer zuidelijk begin.

Vormt hier dus de palissade EE, DD, FF aan deze zijde de grens van de nederzetting, van een eigenlijke doorlopende afsluiting is hier aan de N.W. zijde verder geen sprake. Het schijnt, dat wij hier slechts kortere losse palissadeeringen hebben gehad met groote doorlaatruimten tusschen elkaar. Buiten die palissadeeringen troffen wij dan telkens ook weer een strook van dien dieper gaanden gemengden grond aan, dien wij, naar wij zeiden, als de vulling van een poel meenden te moeten beschouwen. Wij zien zulke korte palissadegreppels (vgl. detailkaart Pl. V) bij λ en mogelijk ook bij μ (hierover nog later) en, meer naar het Zuiden terugliggend bij ν , ξ , θ en π en verder naar het Z. Ook nog meer zuid-westelijk (zie overzichtskaart Pl. VII) vinden wij nog weer zulk een korte greppel (vgl. coupe 60 en 61), die waarschijnlijk als palissadegreppel te verklaren is, waarvan de merkwaardige ombuiging doet vermoeden, dat ook hier een ingang wordt gevormd; evenwel maakte ook hier weer de diep uitgestoven grond elke verklaring onzeker. Vlak binnen deze palissadeeringen nemen wij nog op een enkele plaats sporen waar, die mogelijk op de aanwezigheid van eenige kleine gebouwtjes zouden kunnen wijzen; doch overigens heeft hier tusschen de boven beschreven huttencomplexen en deze palissades aan de westzijde een stuk terrein open gelegen.

Nog op één verschijnsel moeten wij hier de aandacht vestigen. Op verschillende punten langs deze westelijke begrenzing, men zou zeggen juist in de tusschenruimten tusschen de palissadeeringen, lagen onregelmatig verdeeld verschillende groote, diepe, geïsoleerde gaten (op de plattegronden als weergegeven, vgl. Afb. 10 coupe 53) die klaarblijkelijk niet tot eenigen bouw hebben behoord, maar toch met een bepaald doel gegraven moeten zijn. Hoewel natuurlijk hun bestemming niet met zekerheid te bepalen valt, zou hun ligging in die tusschenruimten, hun afmetingen en steile wanden doen vermoeden, dat wij hier misschien met valkuilen ter verdediging van dat vrij onbeschermd deel der nederzetting te doen zouden hebben.

Wij vermeldden reeds in den aanvang, hoe met de straks genoemde palissade EE—DD geheel aan de Noordpunt een andere BB—CC (detailkaart Pl. V en overzichtskaart Pl. VII) evenwijdig loopt. Het spoor van deze verdwijnt op laatst genoemd punt in den diep uitgestoven en weer aangevulden grond juist als wij er bij CC het begin van een bocht in oostelijke richting in meenen te bespeuren. Het lijkt dus zeer waarschijnlijk, dat ook oostelijk van BB—CC nog iets van huizenaanleg gelegen zou hebben. Het feit echter, dat hier aan beide zijden, zoowel noordelijk als oostelijk van genoemde palissadegreppel BB—CC de bodem diep uitgestoven was, maakte de waarschijnlijkheid van deze nog eenige resten te vinden, zeer gering. Daar bovendien de zware, laat middeleeuwsche wal hier juist in groote breedte overheen liep en dus een zeer uitgebreid en kostbaar graafwerk noodig zou maken, meenden wij dit detail verder te moeten laten rusten.

Meer naar het O., aan de overzijde van dien laten wal, zullen wij ons waarschijnlijk ook nog een aan het kernvierkant aansluitenden aanleg moeten denken, al heeft hier de breede vergraving uit lateren tijd zeker vrijwel alles vernield. Op den N.W. hoek van het kernvierkant (vgl. de overzichtskaart Pl. VII bij G) gaat echter vanaf G nog een palissadegreppel naar het N. uit, die wij zich in onze sleuf ten N. van G (Pl. II bij a a) duidelijk in tweeën zien splitsen. Van het in oostelijke richting ombuigende deel ervan is in de breede latere vergraving zeker niets meer te vinden; de huizen, waarvan wij in onze sleuf tusschen G en KK (Pl. VII en VI) nog de paalgaatjes der

vlechtwanden zien afgeteekend, zullen dan waarschijnlijk tot den aanleg binnen deze ombuiging naar het O. hebben behoord. Van den westelijken tak van deze splitsing (Pl. VII G) meenden wij in onze sleuf noordelijk van M M in de latere vergraving nog iets te onderscheiden. Zouden wij dan mogen veronderstellen, dat deze palissadeering, op de gewone wijze weer naar het W. omhoog, dan zouden waarschijnlijk de bouwsporen, bij O O en meer noordelijk die bij N N tot den binnen deze palissadeering gelegen woningbouw hebben behoord. Het spreekt echter vanzelf,

Afb. 23. Palissades en huisspoor uit 3 perioden in het oostelijk deel van den aanleg (Pl. VI σ , β en g)

dat wij hier slechts bij gissingen blijven moeten. De latere vergravingen en de hooge wal met zijn bijbehorende sloot verhinderden verder een voldoende onderzoek.

Een bijzonderen toestand vinden wij bij den aanleg, die aan de Oostzijde aan ons kernvierkant aansluit. Wij merkten reeds op hoe daar bij F (vgl. de detailkaart Pl. VI) een zware palissadegreppel zelfs dwars door de overblijfselen van de oostpalissade van dat kernvierkant is heengegraven. Een eindje zuidelijker doorsnijdt zij zelfs ook de palissade, die wij reeds vroeger (vgl. p l o q op Pl. II) als bijvoegsel uit een latere bouwperiode hebben leeren kennen. Wij kunnen dus zeker zeggen, dat deze (op Pl. VI in blokjesarceering aangegeven) palissade later moet zijn

dan al het andere, wat wij hier aantreffen. Men vergelijke hierbij ook de foto's Afb. 23 en 24. Op de eerste, genomen uit het N., ziet men op den voorgrond den straks te noemen, van g (op Pl. VI) uitgaanden, zijtak van deze late palissadegreppel en verder naar links ombuigende deze zelf bij β . Daarachter bij \times op de foto het dubbele spoor van de vroegere palissadegreppel van het kernvierkant, zooals het door de latere wordt doorsneden links van β op Pl. VI. Binnen de bocht van deze late en daardoor ook zeer donker gekleurde palissadegreppel ziet men bij $\times\times$ op foto 23 de

Afb. 24. Palissades en huisspoor als Afb. 23

greppel der straks te noemen vroegere palissadeering (Pl. VI rechts van β) en bij $\times\times\times$, zeer licht van kleur, het spoor van een nog vroeger gebouw (Pl. VI σ). Dezelfde sporen, uit het Z. genomen, ziet men op Afb. 24: de late palissadegreppel (\times) op den achtergrond, de vroegere palissade midden op de foto ($\times\times$) en rechts daarnaast het vroegste gebouwspoor.

Deze late palissadegreppel (Pl. VI) nu loopt op merkwaardige wijze met een groote bocht rond; van het veen af bij C (Pl. VI rechts boven), bij a onder een latere, meer moderne greppel verdwijnende, loopt zij langs b en c en KK en verder van d langs e, f, g, en voorbij F naar het Zuiden, tot waar zij verdwijnt in de latere vergraving, die hier over het geheele terrein weer alles vernield heeft. Te midden van verschillende afvoergoten en afvalgaten komt zij dan weer met een

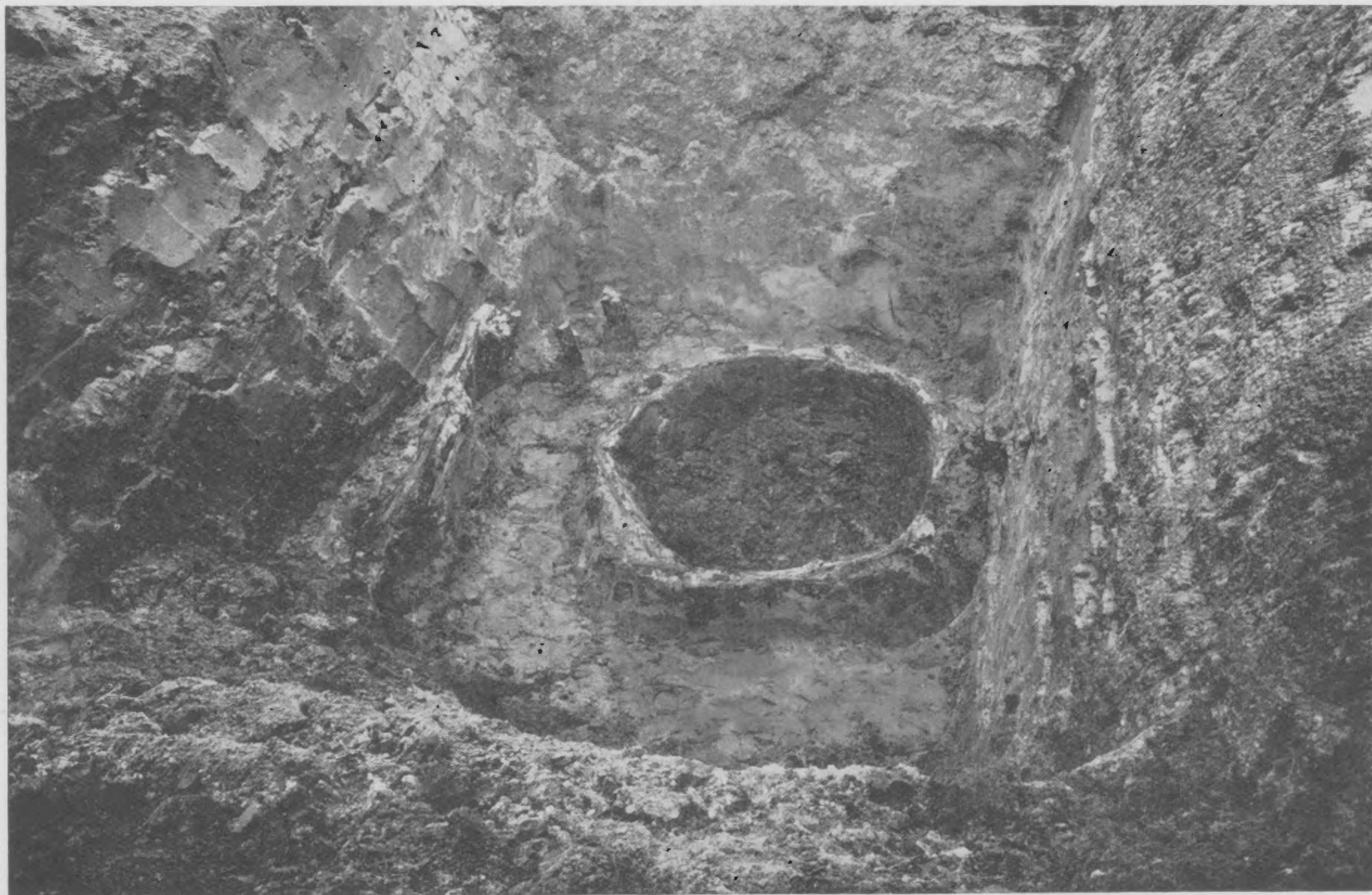
stukje voor den dag tot bij LL, wederom rondlopend in de richting van het veen; zeer waarschijnlijk loopt zij dus op de palissadegreppel bij t aan. Binnen deze rondlopende palissade zijn verschillende verschijnselen aan te wijzen, welke ongetwijfeld tot dezelfde late periode behooren. Zoo gaan er van deze palissadeering bij e, f, en g (deze laatste op de foto's Afb. 23 en 24 zichtbaar) drie evenwijdige zijtakken uit; zij kunnen niet anders dan gelijktijdig er mede geweest zijn: zelfs houdt het verloop van de groote ronde palissade met haar kleine inbuigingen op de

Afb. 25. Goot en veenachtige bodem geheel aan de O. zijde der nederzetting (Pl. VI bij α)

plaatsen van aansluiting met hun aanwezigheid rekening. Eerstgenoemde van de drie (e—i) schijnt met het rechthoekige gebouwspoor bij j (evenals alle andere gebouwsporen uit deze periode der late palissaden, op de kaart Pl. VI met enkele arceering aangegeven) een soort erf af te scheiden, waarbinnen de groepen paalgaatjes rondom k en l aan een huis zijn toe te schrijven. De palissadegreppel f—m is langer dan e—i en loopt door tot waar in het reeds veenachtig wordende gevlekte en waterige zand een typische goot in noordelijke richting naar het veen afloopt. Die goot, aan haar begin smaller en dan steeds breder wordende en het gevlekte veenzand zijn op foto Afb. 25 te zien. Even vóór het einde van deze palissade bij m sluit er weer een rechthoekig gebouwspoor tegen aan, dat tot voorbij n op de eerst genoemde palissade bij i aan-

loopt, zoodat ook hier weer (e i n m f) een vierhoekige afgesloten ruimte wordt gevormd. Sporen van belang, welke wij gedwongen zijn aan een voorafgaande periode toe te schrijven, zien wij hier tot dusver niet, maar zuidelijker is dit zeker wel het geval. Zoo doorsnijdt de late palissadeering, welke bij g van de rondlopende palissade uitgaat even vóór o duidelijk een oudere palissadegreppel (dezelfde, die wij reeds op onze foto's Afb. 23 en 24 $\times\times$ zagen). Bij o houdt

Afb. 26. Put in het Oostelijk deel der nederzetting

deze late palissadeering op, kort vóór een uitgebreide ingraving in het terrein, welke de genoemde oudere palissadeering vernield heeft. Deze ingraving is klaarblijkelijk gemaakt ten einde een put ω te kunnen aanleggen, welke uit houten palen en gevlochten rijswerk geconstrueerd was (Afb. 26). Klaarblijkelijk heeft hier dus juist in het midden binnen de groote rondlopende palissade in de laatste periode een open pleintje gelegen met dezen put tot middelpunt (zie Pl. VI). Aan de oostzijde hiervan nemen wij, voor een deel (links van p) in de aanvulling van die ingraving, welke voor den put werd gemaakt, de wandsporen van woningen waar, welke zich tot q in zuidelijke richting voortzetten; daar buigen zij naar 't Oosten om, om aan de sporen bij r en s aan te sluiten. Deze wanden vormden dus klaarblijkelijk weer eenige vertrekken tegen de oostelijk gelegen, eveneens late palissade aan, waarvan wij de greppel van een punt zuidelijk van α langs ζ tot een bocht bij t kunnen volgen, loopende langs de veenbedding. Wij opperden reeds de waarschijnlijkheid, dat wij ons van die bocht af bij t tot aan de overzijde der vergraving bij L L de palissade doorlopende te denken hebben, zoodat het terrein dan bijna geheel door haar omgeven zou zijn

geweest. Ook bij deze gebouwsporen bij q, s en r is het duidelijk, dat wij met de overblijfselen van den laatsten aanleg te doen hebben, immers zij zijn weer door vroegere gebouwsporen heengegraven. Hetzelfde zien wij westelijker bij v en u, waar de fundamentgreppels van een laat vierhoekig gebouw met één schuinen wand (w) door die van een vroegere periode heen duidelijk te constateeren zijn. Men zie voor deze verschillende sporen behalve de detailkaart

Afb. 27. De gebouwsporen uit verschillende perioden in het Oostelijk deel der nederzetting (Pl. VI van χ naar ij)

Pl. VI ook de foto's Afb. 27 en 28, waarop de oudere sporen lichter, de latere donkerder van kleur zijn. Afb. 27 vertoont onze breede sleuf hier genomen in de richting N.O.—Z.W. met het vroege spoor χ op den voorgrond, Afb. 28 dezelfde sleuf in de richting Z.W.—N.O. met op den voorgrond de door hun kleur gekenmerkte vroege en late sporen aan het Z.W. einde van de sleuf (bij φ). In den Z.O. hoek binnen de groote palissadeering bij χ (Pl. VI) zijn eveneens de sporen te zien van een gebouw, dat wij aan deze laatste periode meenen te moeten toeschrijven. De toestand van het terrein en de later gegraven sloot lieten ook hier een verder onderzoek niet toe,

evenmin als wij de sporen van het vierhoekige gebouwtje westelijk bij ij verder konden ontgraven. Deze bouwresten bij ij hangen ongetwijfeld samen met de meer noordelijke palissade van z naar het N. loopende tot h (vgl. Pl. VI); ook zien wij bij z het begin van het bouwspoor, dat

Afb. 28. De bouwsporen uit verschillende perioden in het Oostelijk deel der nederzetting (Pl. VI van ij naar χ)

wij meer oostelijk bij v ontmoetten en dat tot het beschreven late gebouwencomplex hier behoort. Dit deel van dat complex lag dus zuidelijk van de open ruimte in het midden der late palissadeering, die dan aan de westzijde door de genoemde, eveneens late palissade (z—h) werd afgesloten.

Door de ingraving ten behoeve van den put gedeeltelijk vernield en door verschillende van de boven genoemde late gebouwsporen doorsneden, onderscheiden wij verder binnen de groote late palissadeering de duidelijke sporen van den aan deze voorafgaanden aanleg. Van $\alpha-\beta-\gamma$ (detailkaartje Pl. VI, zie foto's Afb. 23 en 24) zagen wij reeds een recht ombuigende palissadegreppel loopen, die zich bij δ voortzet in den vorm van een wandspoor. Bij $\gamma-\epsilon$ sluit zich aan de binnenzijde een vierhoekig vertrek aan. Binnen deze palissade treffen wij weer, op dezelfde wijze door doorsnijding door de latere sporen als vroeger gedetermineerd, bij ζ en μ en meer zuidelijk (vgl. ook Afb. 27 en 28) bij π , van v tot θ , van v tot u en verder tot λ en in het N.O. deel onzer sleuven ook bij μ en ξ , de overblijfselen van een rechthoekigen, in vierhoekige vertrekken verdeelden binnenbouw aan, die bijna het geheele terrein binnen deze vroegere palissade schijnt te hebben gevuld. Wij hebben dus ook hier weer waarschijnlijk een gecompliceerden aanleg van vierhoekige vertrekken binnen een ombuigende palissade, zooals wij dien uit de voorafgaande beschrijvingen kennen. De genoemde vroegere palissade $\beta-\gamma$ loopt vrijwel evenwijdig met die van het kernvierkant G F en zal dus waarschijnlijk, in tegenstelling met de late, ronde palissadeering, die de laatste bij F vernield heeft, gelijktijdig met deze zijn geweest. Wij zullen dus onzen vroegeren aanleg hier wel als gelijktijdig hebben te beschouwen met dien van het kernvierkant. De aanleg binnen de groote rond loopende late palissade is dus uit een allerlaatste periode en ontstond eerst toen die van het kernvierkant en wat er mede samenhangt reeds lang aanwezig was.

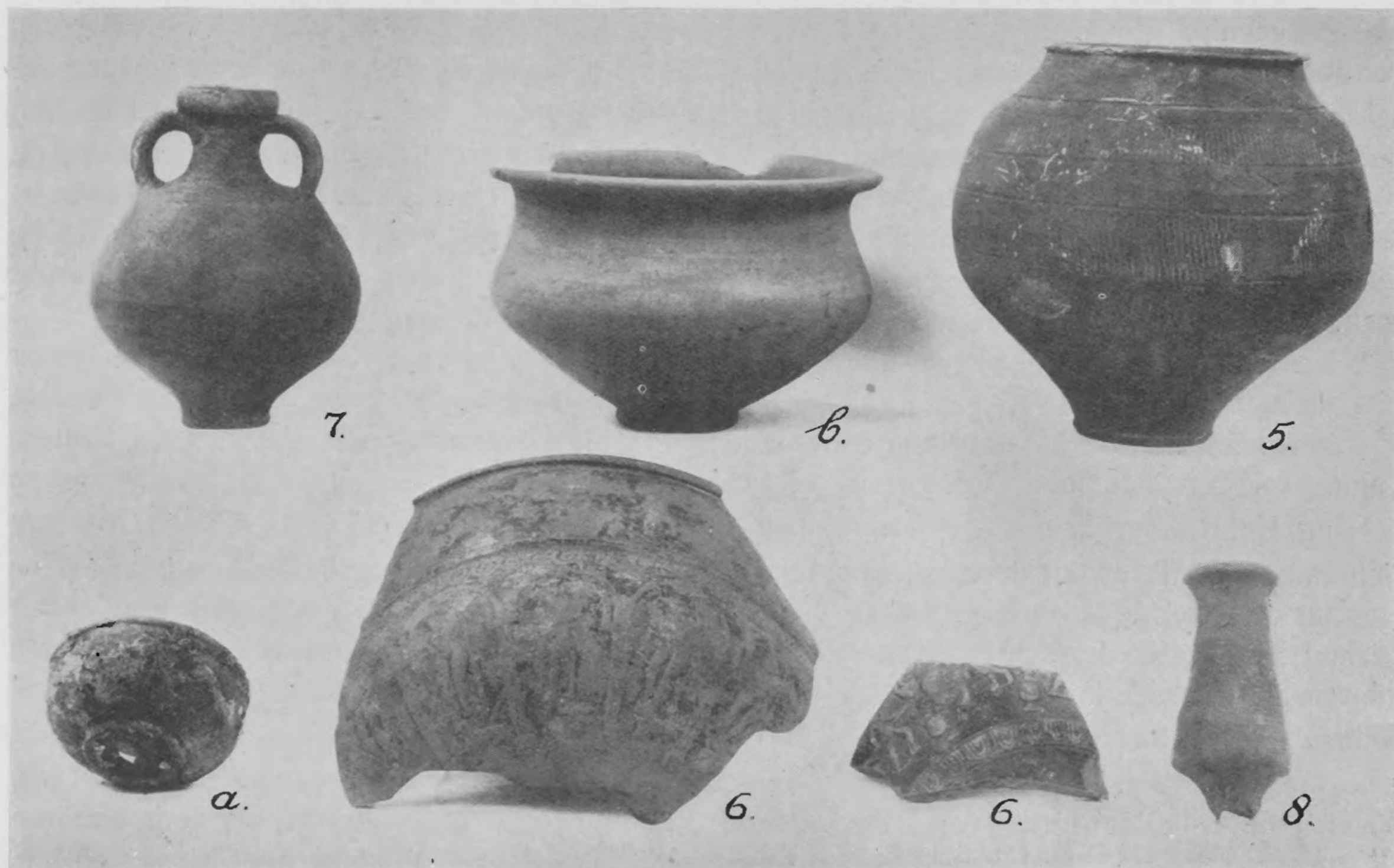
Echter is hier nog een derde, een nog vroegere periode van bouw voorafgegaan; de resten hiervan zijn op onzen plattegrond Pl. VI in zwart met witte streepjes aangegeven. Deze vroegste sporen worden niet slechts door alle vorige doorkruist, maar vertoonen ook weer een nog lichtere vulling (zie b.v. het spoor op den voorgrond van Afb. 27); zij hebben ook een eenigszins andere richting. Het belangrijkste is de gebouwgreep bij σ (zichtbaar op foto Afb. 23 en 24 $\times \times \times$). Men zou zich kunnen denken, dat deze gebouwgreep noordelijk van σ samenhangt met de palissade $\beta-\gamma$ en daar op dezelfde wijze tegenaan sluit als wij dit reeds vaker met zulke wandgreppels hebben gezien; dan zouden deze vroegste sporen misschien, als behorende tot een eerste periode binnen die vroege palissade te verklaren zijn; dit valt evenwel niet met zekerheid te zeggen. In alle geval hebben wij echter meer zuidelijk bij φ klaarblijkelijk een stukje van de voortzetting van dit vroegere spoor. Ook bij μ , bij ζ en χ vinden wij nog, geheel aan de oostzijde, zulke gebouwsporen, die zich duidelijk door kleur (Afb. 27 voorgrond), richting en doorsnijding door alle andere sporen als zulke vroege laten herkennen. Enkele sporen geheel aan het noordelijke punt binnen de late kringpalissade, bij ψ , zouden mogelijk ook gebouwsporen uit een voorafgaande periode kunnen zijn geweest, doch de bodem, vlak bij het veen is hier reeds zóó waterig en daardoor zijn de sporen zelf zóó onzeker, dat wij ons daarover moeilijk uitspreken kunnen.

Hiermede zijn wij vrijwel aan het einde van onze beschrijving van de wel zeer merkwaardige resten dezer vrij uitgestrekte nederzetting. Slechts op eenige punten, ver buiten het verband van het hier beschreven geheel, zijn nog eenige geïsoleerde overblijfselen van bewoning te vinden. Zoo in den N.O. hoek van het terrein (Pl. VII VV), waar wij een aantal verwarde sporen zien en daarbij een plek uitgestoven grond, gelijk boven beschreven; bovendien loopt hier ook de middeleeuwsche palissadegreppel (coupe 121), waarvan reeds in het begin sprake was, vlak langs. Het vroegere is hier evenwel van het middeleeuwsche niet met zekerheid te onderscheiden en in alle geval zijn de sporen hier van geringe uitgestrektheid en van geen groote beteekenis.

Iets dergelijks is het geval geheel aan de tegenovergestelde zijde van het terrein in den

uitersten Z.W. hoek (zie overzichtskaart Pl. VII noordelijk van A). Daar zagen wij niet slechts een paar afvoergoten loopen, doch even verder, vlak langs den rand van het voor ons beschikbare terrein, kwamen nog eenige gebouwsporen voor den dag, waaronder een gedeelte van de afteekening van een vierkant palenhuisje met grooten brandhaard daarbinnen en een klein hoekig ombuigend wandspoor.

Ten Z. van den geheelen aanleg, vlak vóór den merkwaardigen, reeds uitvoerig door ons beschreven, ingang (Pl. VII bij AA) lag een klein grafveldje van brandgraven, die behalve verbrande beenderen ook enkele stukken Romeinsch aardewerk bevatten; de inhoud was echter zeer armelijk.

Afb. 29. Vondsten uit het grafveldje

Enkele brandgraven (no. 1, 2 en 3 op Pl. VII) waren reeds vroeger blootgestoven en uitgehaald. In 4 kwamen slechts scherven van een kruikje voor den dag uit het midden van de 2^e eeuw. Een groote, zwart beschilderde beker uit denzelfden tijd met een enkel scherfje en eenige ijzeren spijkers kwamen uit 5 (de hier te noemen voorwerpen zijn onder deze nummers afgebeeld op Afb. 29) voor den dag. Enkele scherven van latere 2^e eeuwsche sigillata werden in brandgat 6 gevonden. Een klein kruikamphoortje van zeldzamen vorm uit dezelfde periode en een aantal gladde geelbruine urnscherven vormden den inhoud van gat no. 7, terwijl eindelijk uit brandgat 8 enkele vrij late beker-, amphoor- en andere fragmenten benevens een stukje ijzer te voorschijn kwamen.

Te vergeefs werd door ons met breede sleuven langs verschillende kanten nog naar een

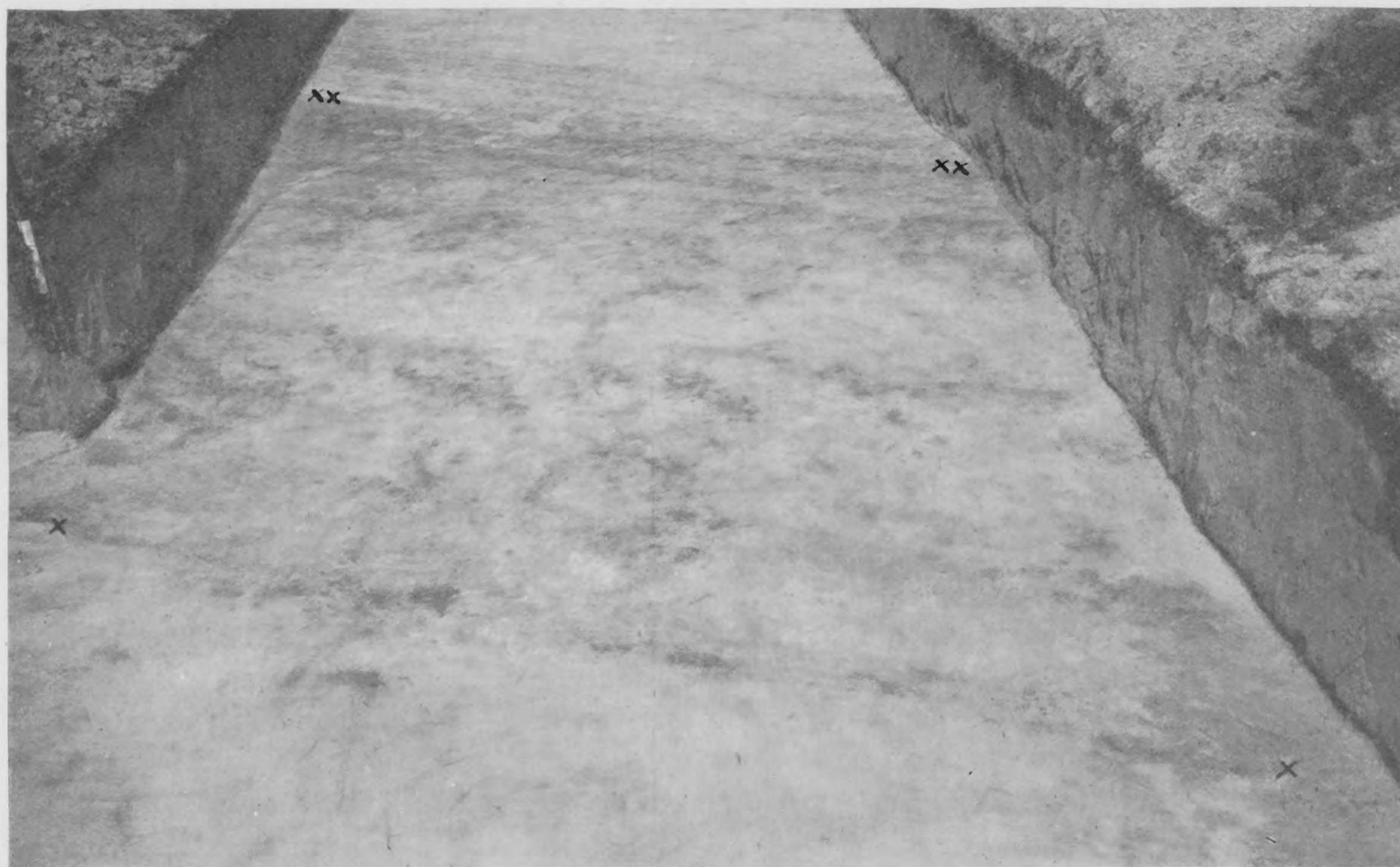
grootere uitbreiding van dit grafveld gezocht. Natuurlijk is het zeer wel mogelijk, ja zelfs waarschijnlijk, dat er hier en daar verspreid verderop nog eenige van die graven liggen; daar het echter blind zoeken zou zijn daar nog verder naar te speuren, moesten wij dit verder laten rusten. Het toeval kan hier echter altijd nog iets voor den dag brengen.

Ten slotte zijn er nog eenige verschijnselen te bespreken, welke aan den westrand van ons terrein werden aangetroffen (zie overzichtskaart Pl. VII). Zoo vonden wij een eind buiten de nederzetting bij P P nog een groep in een kring gelegen paalgaten, die waarschijnlijk tot een woning — naar den vorm zou men zeggen een huis uit den allereersten tijd — behoord heeft. Even zuidelijk daarvan bij Q Q, werd de merkwaardige depotvondst gedaan, de groote pot met tal van andere stukken aardewerk er in, welke wij straks nader zullen beschrijven. Het valt moeilijk te zeggen met welk doel deze hier in den grond is gestopt.

Noordelijk van P P, doorlopend van R R tot bij G G (vgl. Pl. VII en IV), vinden wij dan nog een wel zeer merkwaardig verschijnsel. Wij vermeldden in het begin van ons verslag hoe feitelijk de naspeuringen van den Heer N. Pabon naar het verloop der oude wegen hier in de buurt ons op dit terrein hebben gebracit. Gelijk de Heer Pabon in het Jaarboek „Die Haghe” 1934 heeft gepubliceerd en ik ook eenige malen ter plaatse zien mocht, heeft hij in de streek vlak ten Z. van onze nederzetting, waar hij op grond van zijn belangrijke topografische studiën het verloop van een Romeinschen weg verwachtte, inderdaad een aantal oude karresporen gevonden, die in de richting W.O. verliepen. Al zijn deze sporen zeker oud, hen met eenige zekerheid te dateeren en hen b.v. met den Romeinschen tijd in verband te brengen, lijkt mij niet mogelijk. Slechts wanneer er een samenhang vast te stellen ware tusschen hen en eenige nederzetting als de onze uit dien tijd, zou men zulk een zekerheid kunnen krijgen. Ook verwacht men van een weg uit die periode vlak bij zulk een nederzetting feitelijk niet speciaal enkele karresporen, doch veeleer een eenigszins hard beloopende strook grond, liefst met aan beide zijden daarvan een weggreppel. Iets dergelijks nu is het, wat wij werkelijk in het bedoelde verschijnsel van R R—G G vóór ons meenden te zien; in de verschillende hier door ons gegraven sleuven vertoont zich hier tusschen twee evenwijdige greppels zulk een verharde strook; op Afb. 30 zijn de beide diepere, donkerder gevulde greppels (bij \times en $\times\times$) en daartusschen de hardere en gevlekte grond duidelijk zichtbaar. Bij ϵ (detailkaart Pl. IV) houden deze greppels op; oostelijker, ook in de sleuf bij δ zijn zij niet meer te vinden. Zij voeren dus recht op de nederzetting aan en wel juist, waar de reeks van paalgaten bij G G ophoudt en waar wij iets verder bij N een onderbreking in de groote palissade van het kernvierkant vinden, waar dus zeker een ingang is geweest. Vóór die onderbreking zagen wij reeds bij α en β twee evenwijdige goten, blijkbaar ter weerszijden van den toegangsweg schuin in de richting van G G, terwijl wij voor het einde dezer weggreppels zelf bij δ een paar lichtere sporen, mogelijk van een kar afkomstig, in de richting van N zien gaan. Wij begrijpen thans ook beter waarom vlak terzijde van dien schuinen toegangsweg de wand a—c (zie detailkaart Pl. IV) zulk een merkwaardig schuine richting heeft: zij loopt eenvoudig met het verloop van dien weg mede. Zoo schijnt het dus werkelijk, dat hier zulk een weg aanwezig was, die direct uit het W. tot de nederzetting toegang verleende. In een van de greppels van dezen weg werd het straks te beschrijven vroege muntje gevonden. Is deze verklaring hier juist, dan was dit echter ook niet de eenige weg geweest, dien wij blootlegden, immers een zelfde verschijnsel van twee evenwijdige greppels met beloopende grond ertusschen, doet zich ook nog geheel aan het N. einde der nederzetting, eveneens aan de W. zijde, voor (zie detailkaart Pl. VII bij S S en verder in oostelijke

richting; zie ook detailkaartje Pl. V bij γ en β). Wel meenden wij vroeger reeds bij μ een korte palissadegreppel te vinden, die dan dwars door wat wij voor een weg houden, heen schijnt te loopen; doch zeker waren wij op dit punt niet en mogelijk zouden wij ook mogen veronderstellen, dat deze korte palissade vervallen is, toen de weg is doorgetrokken. Een en ander maakte ons evenwel nog altijd huiverig ten opzichte van onze verklaring dezer verschijnselen als wegen, tot wij van een geheel andere, onverwachte zijde een merkwaardige bevestiging ervan kregen.

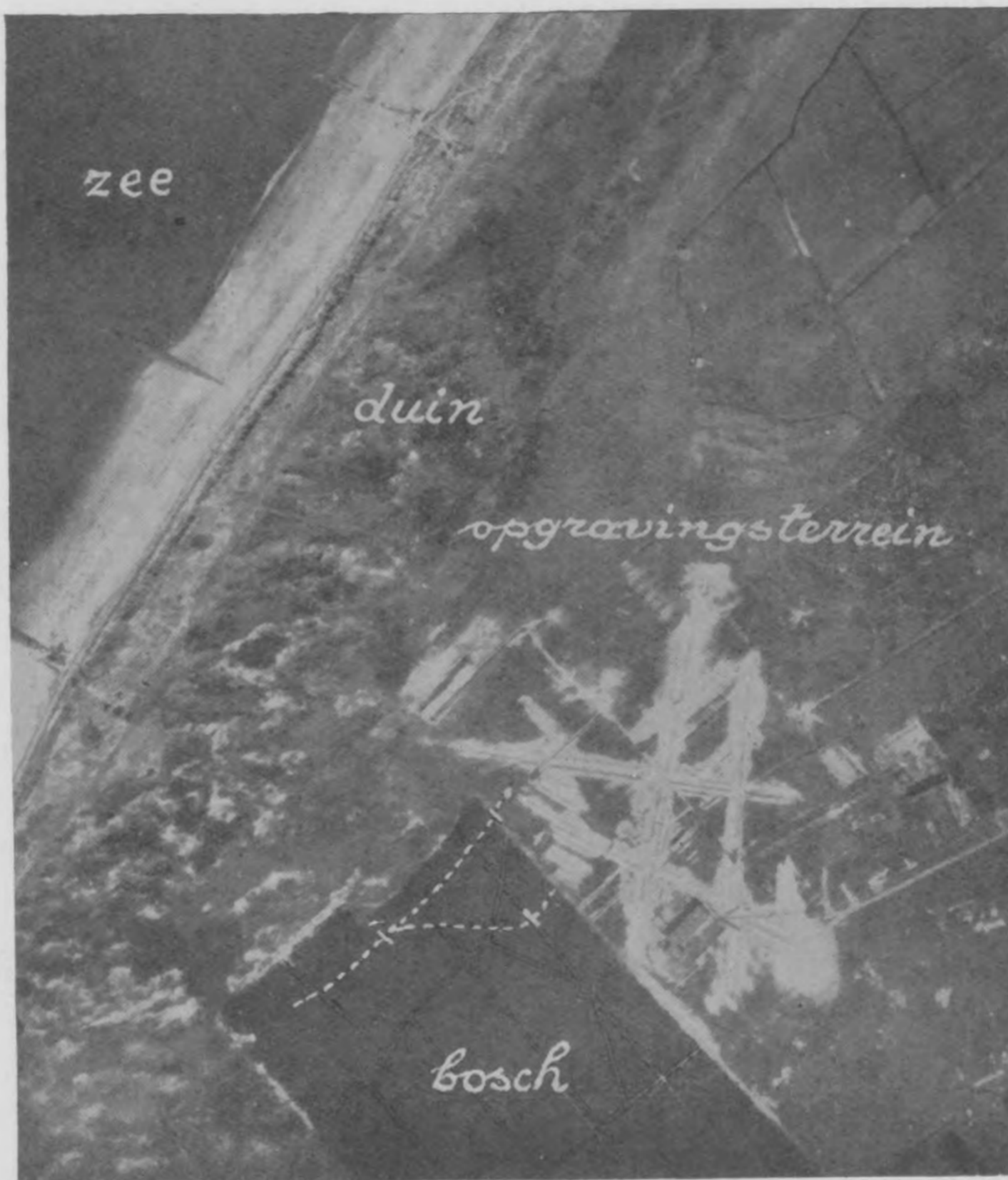
In een gesprek met de Heeren A. van Hengel, Directeur van den Topografischen Dienst en C. A. J. von Frijtag Drabbe, Hoofd van den Opnemingsdienst, deelde deze laatste mij mede,

Afb. 30. Wegsporen ten W. van de nederzetting (Pl. VII van RR naar het Oosten)

hoe hij op luchtfoto's van het bosch hier vlak ten W. naast het opgravingsterrein, toebehoorende aan den Heer M. C. Wagenaar Hummelinck, waarschijnlijk ten gevolge van eenigszins anderen boomgroei ter plaatse, duidelijk twee oude wegen zag loopen, die midden in het bosch met elkaar samen kwamen (vgl. voor het volgende Afb. 31). Teneinde deze zaak nader te onderzoeken, begaven wij ons met den Heer v. Frijtag Drabbe in genoemd bosch, waar hij naar zijn gegevens dat snijpunt dier beide wegen en van daaruit hun beider verloop in oostelijke richting op ons terrein toe opzocht; wij vervolgden dit verloop en, toen wij uit het bosch traden, bevonden wij ons op beide punten juist vlak tegenover de sleuven RR en SS (op onze overzichtskaart Pl. VII) in welke wij onze beide wegen hadden geconstateerd. Die wegen door het bosch liepen dus juist in het verlengde van beide verschijnselen, welke wij als wegen hadden verklaard. Met toestemming van den Heer Wagenaar Hummelinck en in diens tegenwoordigheid werden nu door ons in de paden van het bosch op de door den Heer v. Frijtag Drabbe aangegeven plaatsen kleine

sleuven gegraven. Vlak aan den rand van het bosch bleek helaas dit terrein bij den boschaanleg te diep omgezet om nog iets te kunnen opleveren, doch in een pad in het midden ervan kwamen juist op de aangewezen plaats dezelfde weggreppels voor den dag, welke wij in het opgravingsterrein hadden gevonden. Een en ander ziet men op onze Afb. 31, een luchtfoto van het opgravingsterrein met het aangrenzende bosch, waarop de Heer v. Frijtag Drabbe met stippe lijn het verloop der door hem geconstateerde wegen en de door ons gegraven coupes heeft aangegeven. Er valt dus bijna niet aan te twifelen of wij hebben hier werkelijk twee toegangswegen tot de nederzetting vóór ons. Helaas kon op de luchtfoto de weg ten W. van het bosch niet verder worden vervolgd, omdat hier het terrein veel te sterk was omgezet en vergraven; over het verdere verloop in die richting valt dus niets te zeggen. Op grond van wat wij nu hier aan de Westzijde van het terrein konden constateeren, zou men mogelijk ook in de parallelle greppels, die wij aan de Oostzijde, op de kaart (Pl. V ten Z. van B B) in oostelijke richting zien gaan, zulke weggreppels kunnen zien.

Afb. 31. Luchtfoto van opgravingsterrein met de wegen in het aangrenzende bosch

Wij zijn hier echter juist in de groote latere vergraving, die in dezelfde richting loopt (vgl. ook Pl. VII) en durven ons hier dus niet met eenige zekerheid over uit te laten.

DE VONDSTEN UIT DE NEDERZETTING

Uit de enkele bij de nederzetting behorende brandgraven beschreven wij reeds eenige stukken aardewerk, alle uit het latere deel der tweede of de derde eeuw na Chr. Wij beginnen thans onze beschrijving van de vondsten uit de nederzetting zelve met den reeds boven vermelden grooten pot met inhoud bij Q Q gevonden (Afb. 32). Omdat deze stukken zoo goede vertegenwoordigers zijn van wat voor deze nederzetting typeerend is, geven wij hier eenigszins uitvoeriger de beschrijving * van deze *Depotvondst* (vgl. foto Afb. 33).

* Bij de volgende beschrijving van het aardewerk zijn steeds ter dateering geciteerd Oelmann: Die Keramik des Kastells Niederbieber; Unverzagt: Die Keramik des Kastells Alzei en Holwerda: Arentsburg, een Romeinsch militair vlotstation bij Voorburg.

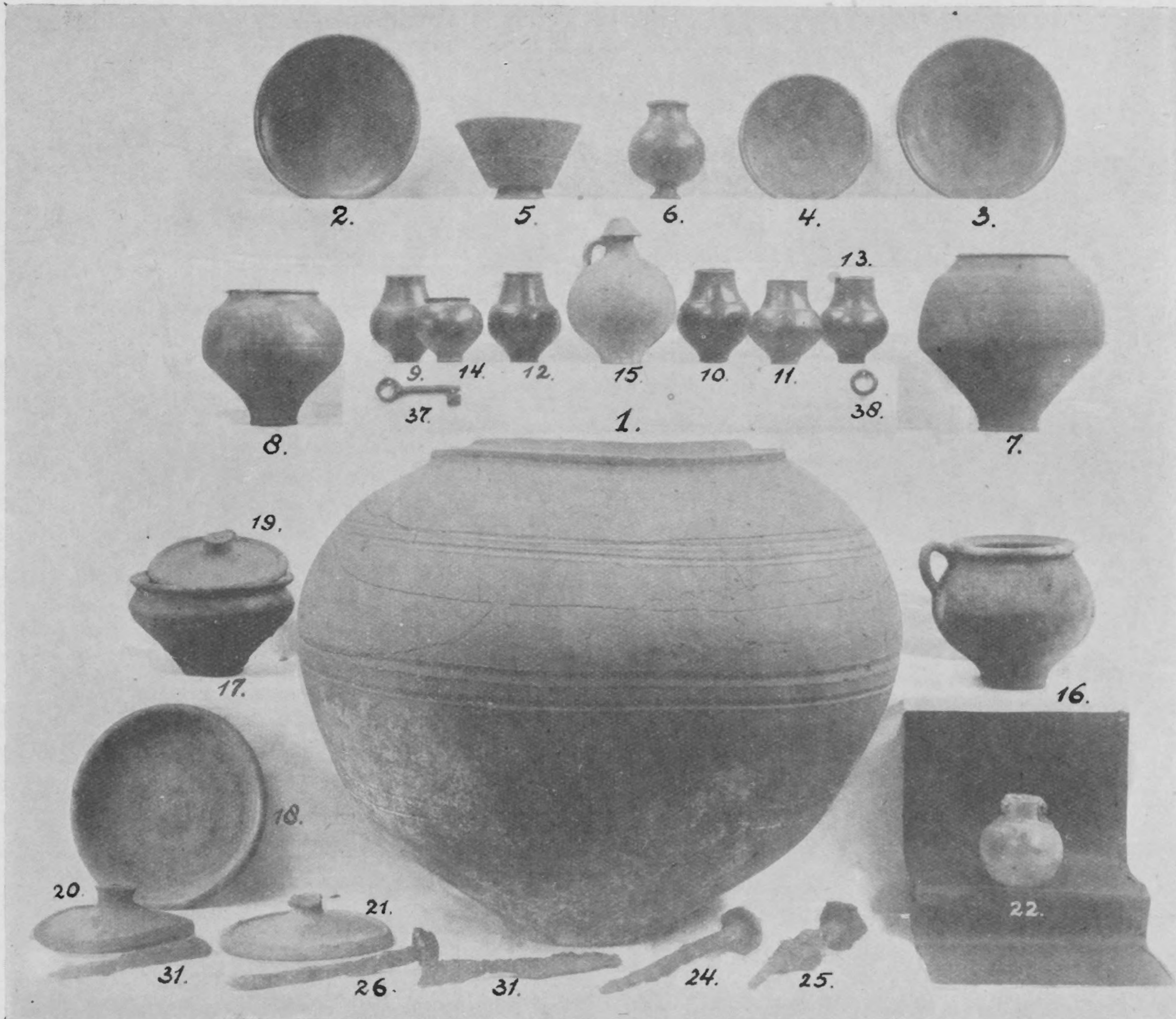
1. Een groote wijde *pot* van bruin ruwwandig, vrij laat Romeinsch aardewerk, bol met sterk geprofileerden rand en diepe dekselgeul (vgl. Arentsburg Afb. 96, 344). Deze pot was gedekt door eenige platen leisteen en bevatte:
2. Plat bord van *sigillata* (wijd 19 cm) met vrij hoogen voet, rond oplopenden wand, aan het eind rechter opgebogen. (Vorm tusschen Niederbieber 5 b en Alzei 10, vgl. Arentsburg Afb. 65, 15). Omstreeks 200 na Chr.
3. Dergelijk bord (wijd 14 cm) buitengewoon plomp, slechte *sigillata*, die men liever nog een eindje later in de 4e eeuw dateeren zou.
4. Dergelijk bord (wijd 18½ cm) met iets lageren voet. Middenop als stempel een sterrozetje.
5. Kegelvormig potje van *sigillata* (hg. 8½ cm) als Niederbieber 9, echter zeer grof en laat (vgl. Arentsburg Afb. 65, 21).
6. Ovaal potje van *terra sigillata* op voetje met opstaanden hals (hg. 10½ cm), ongeveer als Niederbieber 24 a, doch iets slanker.

Afb. 32. Depotvondst van Romeinsch aardewerk

7. Pot van dof zwart *beschilderd aardewerk* (hg. 17 cm) met horizontale gearceerde banden als Niederbieber 32 c (vgl. Arentsburg Afb. 91, 82).
8. Pot van *zwart gelakt aardewerk* met gearceerde banden versierd (hg. 13½ cm); vorm als Niederbieber 32 b (zonder relief).
9. Glanzend donkerbruin *gelakte* beker (hg. 9 cm), ovaal met hoogen rand als Niederbieber 33 a.
10. Dergelijke beker (hg. 8½ cm), glanzend zwart gelakt.
11. Dergelijke beker (hg. 8 cm) van iets meer gedrongen vorm.
12. Dergelijke beker (hg. 9 cm) met zeer oppervlakkige verticale in-deukingen.
13. Potje als 12 (hg. 8½ cm).
14. *Potje* van hetzelfde soort aardewerk (hg. 6 cm), doch bol van vorm met klein randje.
15. *Kruikje* van geelachtige pijpaaarde (hg. 13 cm), peervormig met kegelvormige tuit en klein oortje (vgl. sigillatavorm als Niederbieber 27).
16. *Oorpotje* (hg. 13 cm) *ruwwandig* met kleinen hartvormigen rand, grof aardewerk.
17. *Ruwwandige kom* (hg. 9 cm); aardewerk van dezelfde soort als 16 en met dergelijk randje.
18. Plat bord (wijd 18 cm), met opstaanden wand van grijs *ruwwandig aardewerk* (Arentsburg Afb. 94, 235).
19. Ruwwandig *deksel* (wijd 14½ cm) als Niederbieber 120 a (vgl. Arentsburg Afb. 94, 254).
- 20—21. Dergelijke *deksels* (wijd 13 en 13½ cm).
22. *Glazen potje*, bolvormig met dof fijn-oortjes.
23. *Ijzeren klamp* met gaten (waarschijnlijk bij houtbouw gebruikt).
- 24—29. Groote *ijzeren spijkers*.

30. *Ijzeren pen met oogje bovenaan.*
 31. *Ijzeren schaar in twee stukken.*
 32. *Klomp verroest ijzer met eenige bronsfragmenten o.a. ringen enz.*
 33. *Een aantal ijzerfragmentjes.*

Afb. 33. Het Romeinsche aardewerk enz. uit de depotvondst

- 34—35. *Bronzen kokertjes.*
 36. *Bronzen dopje.*
 37. *Bronzen sleutel.*
 38. *Beenen ring.*

Deze vondst is dus uit het eerste deel der 3e eeuw, de allerlaatste periode ook van het nabijgelegen Romeinsche Arentsburg.

Verder werden in de nederzetting zelve bijna uitsluitend fragmenten gevonden en wel speciaal scherven van aardewerk, juist zooals dat destijds in nog veel grooter massa op Arentsburg gevonden werd. Wij behoeven ons hier slechts tot een beknopt overzicht te bepalen, naar de verschillende soorten ingedeeld, en verwijzen daarbij naar onze boven reeds genoemde uitvoerige publicatie „Arentsburg”.

1. *Scherven van versierde sigillata*, betrekkelijk gering in aantal; door hun stijl toe te schrijven aan verschillende bekende fabrieken (Arentsburg blz. 111 e.v.).

Afb. 34. Terra-sigillata uit de nederzetting op Ockenburgh

5 Stuks van *Satto*, Afb. 34, 1 en 2 (90—120 of iets later). Vgl. Arentsburg no. 118—205.
13 Scherven uit de fabriek *la Madeleine*, Afb. 34, 3 en 4 (tijd van Trajanus en daarna). Vgl. Arentsburg no. 245—729. Een stuk met grafitto E λ I P.

Eenige fragmenten zijn waarschijnlijk uit een niet nader te bepalen *Oost-Gallische* fabriek uit denzelfden tijd.

1 Fragment van *Janus*, Afb. 34, 5 (tijd van Trajanus). Arentsburg no. 891.

7 Stuks van *Avitus uit Eschweilerhof*. Eén stuk met stempel van den pottebakker, Afb. 34, 6 en 7 (tijd Antoninus Pius). Vgl. Arentsburg 1073—1183.

9 Stuks, waarvan één bijna gave kom (Afb. 34, 8) uit de fabriek van *Lavoie* (uit den tijd van Hadrianus tot later deel 2e eeuw). Vgl. Arentsburg no. 1184—1504.

60 Stuks uit de verschillende fabrieken van *Trier*, één met stempel *Tordillo* (Afb. 26, 9), in hoofdzaak uit de 2e helft van de 2e—begin 3e eeuw. Vgl. Arentsburg no. 1721—4020. Van een aantal versierde kommen zijn verder slechts de vrij plumpe bodemstukken en hoge randen gevonden, waarop geen versiering meer te herkennen is, doch die ongetwijfeld allen uit dienzelfden vrij laten tijd zijn.

2. Enkele fragmenten behooren aan kommen met *versiering door ingekerfde banden* (Arentsburg Pl. XXXII 42); eind 2e en 3e eeuw.

3. *Onversierde borden en bakjes van terra sigillata*:

Vrij wat fragmenten van *borden met rechten rand* uit de 2e eeuw en iets daarna (als Arentsburg Afb. 65 no. 2—6), waaronder met de volgende stempels:

* *Anisatus* (C. I. L. 10010 : 130; Oswald: Stamps blz. 5. Hadr. Ant.).

Coc(us.f) (C. I. L. 603; Oswald: Stamps blz. 83. Hadr. Ant.).

Ebu(rus fec) (C. I. L. 838; Oswald: Stamps blz. 113. Hadr. Ant.).

* *Gatus f* (2 stuks) (C. I. L. 945; Oswald: Stamps blz. 131. Hadr. Ant.). Eén tevens met grafitto \overline{M}

* *Marini* (C. I. L. 1274; Oswald: Stamps blz. 187. Hadr. Ant.).

* *Minutus* (C. I. L. 1364; Oswald: Stamps blz. 206). Laat Antoninisch.

Tarentinus (C. I. L. 1490; Oswald: Stamps blz. 227). Laat Antoninisch.

Per.....?

Reginus (C. I. L. 1618; Oswald: Stamps blz. 261. Hadr. Ant.).

* *Vere(cundus)* (C. I. L. 2010; Oswald: Stamps blz. 330. Hadr. Ant.)

.....lenius(?)

11 Stuks met onleesbare stempels.

4 Stuks met grafitti: *Amabilis*, *Andic.*, *Bin* en *XCa*.

Een aantal fragmenten van *grote borden* als Arentsburg Afb. 65 no. 7—12 uit de 2e eeuw, waaronder met de stempels:

(*And*)*ecarus* (C. I. L. 10010. 116. 117) (Oswald: Stamps blz. 16).

Arrus (C. I. L. 172; Oswald: Stamps blz. 23). Laat Antoninisch.

* *Boudus* (C. I. L. 347; Oswald: Stamps blz. 47. Hadr. Ant.).

Euritus (C. I. L. 871; Oswald: Stamps blz. 117). Antoninisch.

Jucundus (C. I. L. 1061; Oswald: Stamps blz. 149). Antoninisch.

* *Maternus* (C. I. L. 1367; Oswald: Stamps blz. 195. Hadr. Ant.).

* *Ruccatanus* (3 stuks) (C. I. L. 1656; Oswald: Stamps blz. 268). Antoninisch.

Vener(endus) (vorm onzeker) (C. I. L. 1998; Oswald: Stamps blz. 328). Antoninisch.

5 Stuks met onleesbare stempels.

3 Stuks met grafitti: *ICTO*, *T Maca* en *VIINII* (?)

Een gering aantal fragmenten van *borden met rond omgebogen rand* als Arentsburg Afb. 65, 14—15 (waaronder 2 met onleesbaar stempel), omstreeks 200 en daarna. Vgl. onze Afb. 34, 14. (Zie ook de boven vermelde stukken Afb. 33, 2—4).

Enkele fragmenten van borden met uitgebogen rand als Arentsburg Afb. 65, 16. Midden 2e eeuw.

Een paar stukken van *borden met plat randje* als Arentsburg Afb. 65, 17 met onleesbare stempels.

* De met een * gemerkte stempels komen ook in Arentsburg voor (vgl. Arentsburg blz. 33 e.v.)

Een gering aantal fragmenten van *ingesnoerde kommetjes* als Arentsburg Afb. 65, 19—20, waaronder met de stempels:

* *Natalis f.* (C. I. L. 1413; Oswald: Stamps blz. 217). (Laat Antoninisch) en drie rozetstempels (als Arentsburg Afb. 68/69 no. 225, 226).

Vrij veel fragmenten van kegelvormige kommetjes als Arentsburg Afb. 65, 21 (vgl. onze Afb. 25, 53) meest late stukken uit de 2e of 3e eeuw, zonder stempel, één met den stempel

* *Pridianus* (C. I. L. 1558; Oswald: Stamps blz. 245; tijd Hadrianus; één met onleesbaar stempel en met grafitto: BESON.

Eén gaaf stuk en enkele fragmenten van de *kom* Arentsburg Afb. 65, 22, waarvan één met onleesbaar stempel (zie Afb. 34, 15).

Een enkel stuk van een kommetje met omgeslagen rand. (Vorm Arentsburg Afb. 65, 24).

Een rand van een merkwaardig hoog bolvormig kommetje.

4. *Terra sigillata wrijfschalen*: een aantal met de bekende leeuwenkopjesversiering. Arentsburg Afb. 67.

Enkele fragmenten van wrijfschalen met omgeslagen rand van den vorm Arentsburg Afb. 65, 40.

5. *Terra sigillata met barbotineversiering*.

Een bordje en een aantal fragmenten als Arentsburg Afb. 66 no. 3 e. Vgl. Afb. 34, 16.

Fragment van platte schaal (ongeveer als Arentsburg Afb. 65, 18) met fries van witte opgelegde blaadjes op den buitenwand. (Afb. 34, 17).

Potje (Afb. 26, 18) als Ludovici III blz. 276 e.v. met afgesleten barbotineversiering (vgl. ook Arentsburg Afb. 32, 6).

6. *Beschilderd aardewerk*. Enkele fragmenten van bekens uit het begin van de 2e eeuw als Arentsburg Afb. 91, 71—74.

Een aantal fragmenten van *bekens* uit de latere 2e of 3e eeuw op kleine voetjes met of zonder geprofileerd randje (Arentsburg Afb. 91, 75—79); een heel enkel stuk ook met barbotineversiering (Arentsburg Afb. 91, 80 en 81).

Nogal wat fragmenten van grootere *potten* met gearceerde versiering (vgl. onze Afb. 33, no. 7 en 8) of met korrels bestrooid (vgl. Arentsburg Afb. 91, 90).

Eenige stukken behorende tot gelakte *bekertjes* met hoogen rand als Afb. 33, no. 9 e.v.

Weinige stukken van platte beschilderde *bordjes* met rond opstaanden rand uit omstreeks het midden van de 2e eeuw als Arentsburg Afb. 91, no. 100—101.

Een fragment van een donker beschilderd open lampje.

7. *Pijpaarden vaatwerk, kruiken enz.*

Een betrekkelijk kleine collectie *kruikfragmenten* van witte pijpaarde, waaronder één enkel stuk als Arentsburg Afb. 89, 5 uit Trajaanschen tijd. De andere stukken vormen een doorlopende reeks (als Arentsburg Afb. 89, 10—37) van den tijd van Hadrianus af tot vrij laat in de 3e eeuw). Speciaal de vormen als Arentsburg Afb. 89, 26 en de laatste no. 37 zijn het meest vertegenwoordigd.

Een klein aantal fragmenten van *kruikamphoren*, vormen als Arentsburg Afb. 90, 59, 61, 64, 67 en 69 en een paar gelijkend op no. 68.

Een zeer beperkt aantal fragmenten van *rookschaaltjes* uit ongeveer het midden van de 2e eeuw en daarna; vormen als Arentsburg Afb. 93, ongeveer no. 170, 177 en 181.

* De met een * gemerkte stempels komen ook in Arentsburg voor (vgl. Arentsburg blz. 33 e.v.)

Een enkel fragment van een z.g. *honingpot* met kleine oortjes.

8. *Latere, grijze terra nigra.*
Een enkel fragment van een fleschvorm en enkele stukken als Arentsburg Afb. 92, 138 e.v. Een aantal scherven van kommen als Arentsburg Afb. 92, 133, 134 en 135; in het bijzonder met voetvorm van eerstgenoemde; gedeeltelijk met ingesneden versiering als Afb. 92, 131 a. Alles uit het eerste deel van de 2e eeuw.
9. *Grove, grijze, diepe kommen.*
Een zeer groote collectie fragmenten van zulke kommen, zooals die in het westelijk deel van ons land in massa voorkomen, doch elders vrijwel ontbreken. De randen vertoonen een groote vormvariatie; enkele zijn als Arentsburg Afb. 92, 140, uit het vroegere deel van de 2e eeuw, verreweg de meeste echter als Arentsburg Afb. 92, 141 en 142 uit het latere deel daarvan en nog daarna.
10. *Ruwwandig aardewerk.*
Enkele fragmenten van *kookpotten* met rondgebogen ribbelformigen rand uit het begin van de 2e eeuw.
Een kleine collectie met platten rand, zooals Arentsburg Afb. 93, 187 e.v.; uit het eerste deel van de 2e eeuw.
Zeer vele fragmenten van kookpotten met de verschillende bekende hartvormige randprofielen als Arentsburg Afb. 93, 202—212 uit den tijd van omstreeks het midden van de 2e eeuw en lang daarna.
Eenige stukken met sterk geprofileerden rand en overblijfselen van gezichten of sporen van oranje verfersiering als Arentsburg Afb. 94, 265—276; alle uit de 2e eeuw of nog iets daarna.
Een belangrijk aantal fragmenten van *ruwwandige borden*, waarvan betrekkelijk vele als Arentsburg Afb. 94, 235; enkele als 237, verder als 239 en vele van 244 e.v. 251 en 252; alles uit de 2e of eerste deel 3e eeuw.
Een kleine collectie fragmenten van *ruwwandige kommen*, vooral als Arentsburg Afb. 94, 223; verder ook als 221, 222 en 224; een enkel fragment van een *hooge kom* met naar binnen gebogen opstaanden rand voor een stulpdeksel.
Ruwwandige dekselfragmenten als Arentsburg Afb. 94, 253 en 236.
Enkele *kuipfragmenten* als Arentsburg Afb. 96, 340 en 341.
Enkele fragmenten van *ruwwandige kannen* als Arentsburg Afb. 95, 284 en 287.
11. *Dikwandig aardewerk.* Vrij vele fragmenten van *groote amphoren*, waaronder twee ooren met onleesbare stempels, één met een stempel *Matu*.
Een vrij groote collectie fragmenten van *wrijfschalen* en wel vooral met verticalen rand als Arentsburg Afb. 96, 330; verder ook met omgebogen rand als Arentsburg 305, 311, 312, 322, 324. Alle zijn wel uit het latere deel van de 2e eeuw of iets daarna. Een paar waarschijnlijk zeer late stukken vertoonen een zeer dikken omgeslagen rand zonder veel profileering.
12. *Inheemsch aardewerk.* Een betrekkelijk kleine collectie *Friesch-Bataafsch aardewerk*, waaronder met gekartelde randen (vgl. o.a. Arentsburg Pl. LXV Afb. 100).
13. *Andere voorwerpen van gebakken aarde.* Slechts zeer weinig fragmenten van *pannen* en *vorsten* werden op het terrein gevonden, en in terra cotta alleen nog slechts een drietal vrijwel onherkenbare kopfragmenten van *pijpaarden beeldjes* en een uit sigillata gesneden schijfje.

14. *Voorwerpen van steen*. Van steen is alleen een vrij groot vierhoekig wrijfpalet van $9\frac{1}{2}$ bij $14\frac{1}{2}$ cm, een merkwaardig fragment van een cirkelvormige schijf van ± 11 cm doorsnede en een eenvoudig klein slijpsteentje te noemen.
15. *Versierselen*. Een *gesneden steentje* (in rood cornaliën?) (Afb. 35) vertoont in barbaarsche techniek een loopend mannefiguurtje. Verder zijn nog slechts te noemen enkele *kralen* van de bekende Romeinsche blauwe geribde soort.
16. *Brons enz.* Een klein rond bronzen bakje (vgl. Afb. 29a). Eenige *bronzen fibulae*, één met eenvoudig gladden ronden beugel; een paar andere *spiraalfibulae* van den vorm als Arentsburg Afb. 167, 2 en 3, welke vaker ook in Bataafsche nederzettingen voorkomt (zie Braat: O. M. XVIII, Afb. 12); een *scharnierfibula* met drie-deeligen beugel en driehoekig kopplaatje; een kleine spiraalfibula met kruisvormig kopplaatje en een kleine spiraalfibula als Almgren: Fibeln, XI 246, doch met halfronde, aan den rand gekartelde kopplaat. Een eenvoudige *zilveren kruisboogfibula*. Een merkwaardige *broche* (Afb. 35) in ronden muntvorm met scharnierspeld, aan de voorzijde met eigenaardige gegraveerde blokjes versierd. Een à jour bewerkte *riempunt* van brons.

Afb. 35. Gesneden steentje en bronzen broche

Een klein halfbolvormig bronzen klokje.

Een klein bronzen hangertje met blauw en wit émail ingelegd.

Eenige bronzen knoppen en knoopjes.

Een fragment van een bronzen hengel en een bronzen emmerattache.

Eenige bronzen ringen en een bronzen kraaltje.

17. Drie looden gewichtjes, twee in den vorm van een dubbelen afgeknotten kegel, één in dien van een spinschijfje.

18. *Ijzerwerk*. Een betrekkelijk geringe collectie ijzer, hetwelk echter zoo sterk geleden heeft, dat er feitelijk niet veel meer dan verroeste substantie is overgebleven; te herkennen zijn nog eenige gewone *vlakke bijvormen* met steelgat, enkele *speer-* en *vorkfragmenten* en vooral een aantal spijkers.
- 19.* *Munten* werden eveneens in betrekkelijk geringen getale gevonden. Wij noemen in de eerste plaats een *zilveren muntje* met afbeeldingen van een schip en een legioensstandaard, denarius van den triumvir *M. Antonius*, geslagen omstreeks 31 vóór Chr., sterk afgesleten en blijkbaar lang in gebruik geweest; gevonden in de vulling van een weggreppel, (zie boven). Van de bronzen munten zijn verder herkenbaar:
- M. Br. *Nero*. Kop naar rechts. ...SAR. AUG. P. MAX, zeer geschonden.
- M. Br. *Vespasianus* of *Titus*? Voorzijde: Breede kop naar links. Sterk afgesleten.
- M. Br. *Domitianus*. Voorzijde: Kop naar rechts. AUG. GERM. COS. X (zóó hoog consulaatsgetal alleen bij Domitianus). Zeer geschonden.
- M. Br. *Domitianus* (vgl. Cohen 2 587). Voorzijde: Kop naar rechts. VESP. F. DOMIT. Keerzijde: Pallas. Sterk afgesleten.
- M. Br. *Domitianus* (vgl. Cohen 2 332). Voorzijde: Kop naar rechts. AUG. GERM. COS. XV. Keerzijde: Moneta. Afgesleten.
- M. Br. *Domitianus*. Voorzijde: Kop van Dom. naar links. Sterk afgesleten.

* De determineering der munten dank ik aan den heer M. P. M. Daniëls, Archivaris van Nijmegen.

M. Br. *Domitianus*. Voorzijde: Kop van *Tiberius* naar links. Keerzijde: in veld S C S (P) F AUG. R. (restitutie door Domit. Coh. 2 76). Sterk afgesleten.

G. Br. *Hadrianus*. Voorzijde: Zijn kop naar rechts. Sterk afgesleten.

Den. *Antoninus Pius*. (Cohen 2 399). Keerzijde: GENIO SENATUS.

G. Br. *Antoninus Pius*. Voorzijde: zijn kop naar rechts. AEL. CAES. HADR. ANTONINUS. Geschonden.

M. Br. *Antoninus Pius?* Voorzijde: zijn kop naar rechts. Zeer geschonden.

M. Br. *Marcus Aurelius* (vgl. Cohen 2 839). Voorzijde: Kop naar rechts. AUG. ARME-[NIACUS].

Den. *Gordianus Pius* (vgl. Cohen 2 162). Keerzijde: MARTI PACIFETI (sic?).

Den. *Gordianus Pius* (vgl. Cohen 2 237, 250). Keerzijde: Apollo. Gebroken.

Gelijk hier is aangegeven zijn deze munten, vooral de oudere, bijzonder sterk afgesleten, vaak nog slechts aan een enkel detail herkenbaar. Zij zijn dus klaarblijkelijk zeer lang in gebruik geweest, zoodat hun dateerende waarde al zeer gering is.

CONCLUSIE

Zoo heeft hier dus aan den oever van een waterplas, welker vroegere uitgestrektheid ons door het tegen het zand aansluitende veen wordt aangegeven, een betrekkelijk groote nederzetting gelegen, die wel een zeer bijzonder aanzien heeft gehad, nadat daaraan waarschijnlijk een korte periode vooraf was gegaan, waarin slechts een aantal vrij groote ovale Germaansche huizen over het terrein verspreid lagen. Deze vroegste huizen herinneren ons sterk aan de typische ovale huizen, welke wij het eerst in den Batavenburcht bij Nijmegen leerden kennen, waar zij naast andere van vierhoekigen vorm voorkomen (vgl. Oudhk. Med. N. R. II² 1921: De Batavenburcht en de vesting der Legio X te Nijmegen en „Germania” 1922: Die Häuser der Bataver). Die vierhoekige huizen in den Batavenburcht vertoonen verder ook gelijkenis met de vele vierhoekige woningen, welke in den lateren aanleg op Ockenburgh, meestal door een erf omsloten, te vinden zijn en ook op verschillende andere plaatsen, zooals op de Woerd van Maurik (zie Bijdragen van Gelre) en in Naaldwijk (Oudhk. Med. XVII) werden aangetroffen. (Men vgl. ook de onlangs door Braat ontgraven woerd van Zetten, Oudhk. Med. XVIII). Ook de huizen, welke van Giffen (vgl. Germania 1936 speciaal Taf. 10) in de terp van Ezinge vond, schijnen er mede verwant te zijn. Een bijzonderen vorm vertoont op Ockenburgh het groote, binnen de palissade F. G. H. gelegen gebouw, dat, immers over zijn geheele lengte door dwarswanden in eenige groote afdeelingen werd verdeeld, waarvan de middelste mogelijk als een open binnenplaats zal zijn te beschouwen, terzijde waarvan dan de vertrekken gegroepeerd lagen, terwijl een lange achterhal de geheele breedte van het gebouw innam, evenals dat b.v. bij een eenvoudige Romeinsche villa vaak het geval is; wij merken hierbij op hoe wij destijds ook op de Woerd van Maurik in den vorm van het hoofdgebouw den invloed van zulk een Romeinschen villaplattegrond meenden te bespeuren. Hoe dit zij, zeker zullen wij ook dit gebouw hier wel als het hoofdgebouw der nederzetting hebben te beschouwen, al kan men over de bestemming ervan slechts gissen. Zuidelijk van dit hoofdgebouw zagen wij een groep van merkwaardige langgerekte gebouwen, die wij misschien het best met de „lange huizen” der Germanen zouden kunnen vergelijken (zie o.a. Reinerth: „Haus und Hof im Nordischen Raum” I blz. 86 e.v.) en waarin wij mogelijk ook wel in hoofdzaak stallingen zullen hebben te herkennen. Overigens zou het ons te wijd voeren hier op deze verschillende huisvormen verder in te gaan. Dat zij aan een inheemsche bevolking hebben

Wat pausmet.

behoord, zegt ons reeds de primitieve onregelmatigheid, waarmede zij zijn aangelegd, met hetzelfde gebrek aan gevoel voor zuivere rechte hoeken, dat wij o.a. reeds jaren geleden bij zulke huizen (zie mijn artikel in *Germania* 1922 en in *Bijdragen v. Gelre* 1917 „Een woerd te Rijswijk” gem. Maurik) konden opmerken en dat sedert steeds weer bij dergelijke huizen de aandacht trekt.

Wat evenwel onzen aanleg zoo bijzonder merkwaardig maakt zijn de palissadeeringen, die de verschillende gedeelten beschermen en overal beschuttend om huizen en erven heenbuigen; zij sluiten telkens weer op bepaalde punten aan de wanden dezer huizen aan en verbinden als 't ware de verschillende woninggroepen der nederzetting tot één geheel, dat dan naar de zijde van den meeroever toe open lag. Onze Afb. 37, waarop alleen deze palissadeeringen geteekend staan, geeft een indruk van de merkwaardige grilligheid van onzen dorpsaanleg. Eenige analogie voor deze palissades, welke de huizen omsluiten, vinden wij in de eigenaardige palissades, welke ik ook op de Woerd van Maurik in aansluiting aan de woningen weervond (vgl. Afb. 36). Enkele palissadegreppels vond ook Braat naast zijn huissporen in Zetten. Overigens meen ik voor zulk een typischen aanleg, die door zijn merkwaardige onregelmatigheid het inheemsche karakter der nederzetting wel zeer sterk tot uiting brengt, vooral voorbeelden te vinden in den inheemschen dorpsaanleg in Romeinschen tijd in Engeland (vgl. R. G. Collingwood: „*Archaeology of Roman Britain*” blz. 153 e.v.). In het bijzonder is hier Ewe Close te vermelden, waarvan de plattegrond reeds lang geleden door W. G. Collingwood (*Transactions of Cumberland and Westmorland ant. Society* 1909) werd gepubliceerd (vgl. onze Afb. 38). Weliswaar zijn daar op den steenachtigen bodem steenen walmuren in plaats van palissades aangelegd, doch het verloop van deze en hun typische ombuigingen komen merkwaardig met die onzer palissadeeringen overeen; zelfs de ronde aanbouw aan onze palissade tusschen G en H (zie Pl. II) schijnt hier zijn analogie te vinden. Helaas heeft bij deze Engelsche voorbeelden, naar het schijnt, nog geen bepaalde opgraving van het geheel plaats gehad. Mogen wij echter veronderstellen, wat op zichzelf voor de hand ligt, dat hier tusschen de ombuigende muren de houten huizen van het dorp hebben gelegen, dan zou de analogie bijna volkomen zijn.

Afwijkend van de rest der nederzetting op Ockenburgh is het noordelijke einde ervan, waar immers merkwaardigerwijs tusschen eenige evenwijdige lichte palissadeeringen of wanden, voor een deel daartegen aansluitend, een groot aantal kleine langwerpige vierhoekige huisjes of hutten met daarbij behorende keldergaten ligt, zooals ze geïsoleerd ook op enkele andere punten van het terrein gevonden werden. Dit is zeker het minst aanzienlijke deel der nederzetting, waarmede wij slechts gelijkenis kunnen vinden in den merkwaardigen aanleg uit de eerste helft der 1^e eeuw, waarvan wij een gedeelte juist in den afgeloopen zomer te zamen met Dr Bursch ontgroeven, vlak ten Zuiden van den Batavenburcht op het Kopsche Plateau te Nijmegen (uit den aard der zaak nog niet gepubliceerd); ook dáár dezelfde kleine huizen tusschen lange wanden gelegen met dezelfde vierhoekige keldergaten erbij.

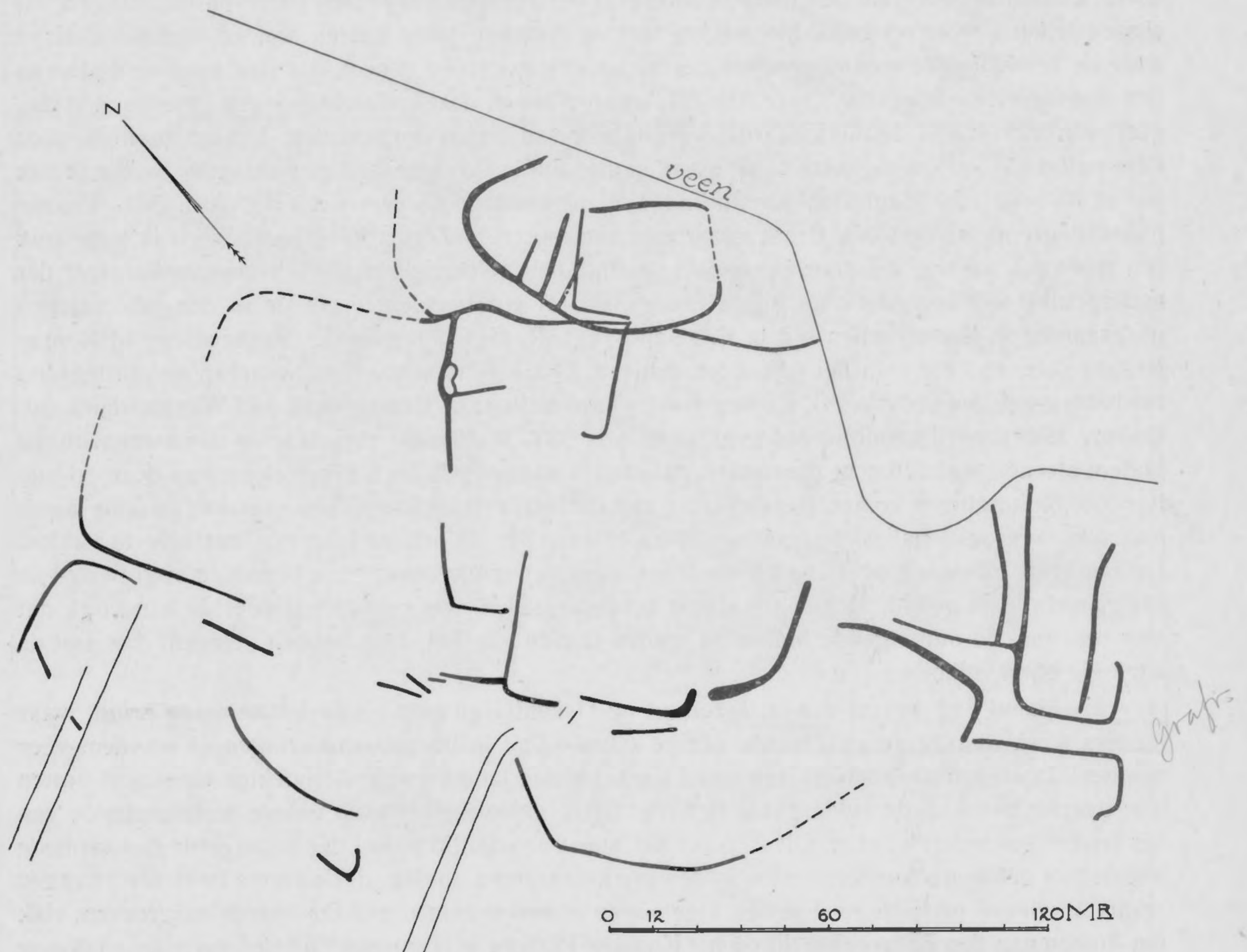
Het was dus wel een zeer merkwaardige dorpsaanleg, welken wij hier vonden met zijn verschillende woningen voor meer aanzienlijken en geringen naast elkaar, ieder voor zich of groepsgewijs beschermd door die typische palissadeeringen, waarin het inheemsche karakter ook al zeer sterk tot uitdrukking komt.

Wanneer wij dan daarbij ons vondstenmateriaal overzien, dan vallen ons eveneens verschillende zaken op.

In de eerste plaats zien wij ook hier weer, in deze absoluut inheemsche nederzetting, het bijna uitsluitend gebruik van Romeinsche voorwerpen, een verschijnsel, dat wij reeds vaker o.a.

in den Batavenburcht bij Nijmegen konden opmerken. De inheemsche bewoner bediende zich blijkbaar van het veel betere gebruiksgoed, dat Romeinsche fabrikanten in de buurt produceerden, zonder dat hij zijn eigen wijze van bewoning en bedrijf daarbij vaarwel zegde, al veronderstelden wij dan ook de mogelijkheid, dat de vorm van een enkel grooter gebouw, evenals bij de Woerd te Maurik, invloed van Romeinschen villabouw zou hebben ondergaan.

Dit Romeinsche aardewerk hier vindt in zijn verschillende soorten steeds weer zijn analogie

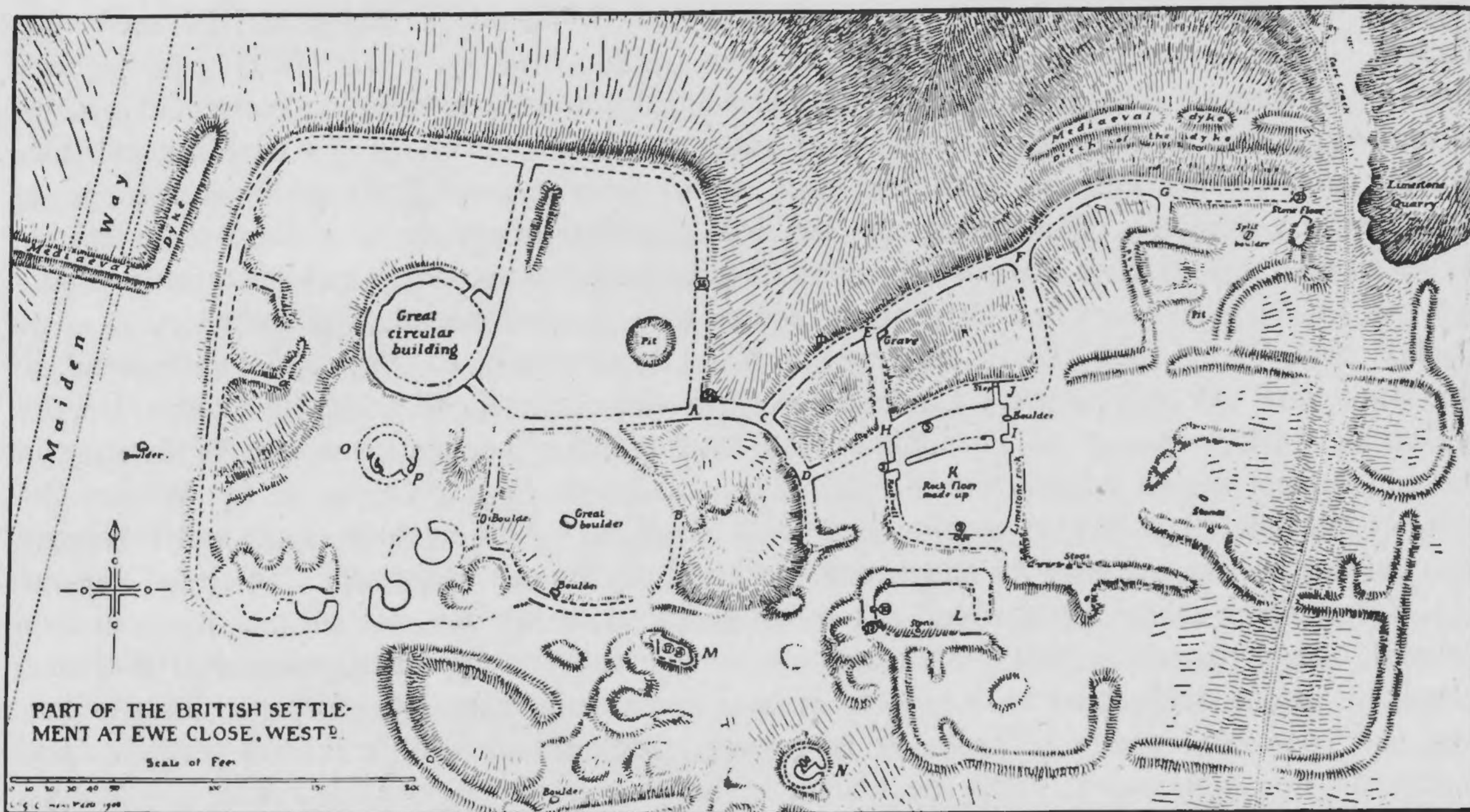
Afb. 37. Schematische tekening van de palissades der nederzetting op Ockenburgh

in dat van de Romeinsche vlootvesting Arentsburg hier in de buurt, bij Voorburg. Opmerkenwaard is het, dat hier nog in een relatief grootere hoeveelheid dan in Arentsburg de eigenaardige grove grijze kookpotten werden gevonden, in de verte misschien afstammelingen der terra nigra, welke speciaal in het W. van ons land in massa optreden, doch in het verdere Romeinsche gebied, ook zelfs in het O. van ons land, bijna niet voorkomen. Men zou gaan denken hier met een product uit onze westelijke streken te doen te hebben.

Wat hier bij ons vondstenmateriaal verder in het bijzonder op den voorgrond treedt, is de groote armelijkheid: niet slechts, dat van eenigszins waardevolle voorwerpen uit metaal, glas enz.

eigenlijk zoo goed als niets gevonden werd, maar zelfs ook het fijnere Romeinsche aardewerk is voor een nederzetting van zulk een uitgestrektheid al zeer spaarzaam vertegenwoordigd. Het grove materiaal, ruwe kookpotten, wrijfschalen enz. domineert hier volkomen. Wij mogen dus aannemen, dat een vrij armelijke, althans zeer eenvoudige, bevolking hier gewoond heeft.

Wat nu den tijd betreft, waarin deze bevolking hier heeft geleefd, daaromtrent kan geen twijfel bestaan. Vroegere stukken als uit het nabijgelegen Arentsburg ontbreken hier vrijwel geheel. Zeker is onze nederzetting dus eerst verrezen eenige tientallen van jaren, nadat die vesting, waarvan wij den aanvang op omstreeks 80 na Chr. konden vaststellen (vgl. mijn „Arentsburg”, blz. 153), reeds als zoodanig bestond.

Afb. 38. Inheemsch dorp in Engeland (Ewe Close)

De weinige fragmenten van Friesch-Bataafsch aardewerk en de heel enkele vroege stukken Romeinsch zou men mogelijk kunnen toeschrijven aan de bewoners der ovale huizen, welke hier waarschijnlijk vóór den eigenlijken grooten aanleg op het terrein hebben gelegen.

Met den tijd van keizer Hadrianus begint het hier eigenlijk pas; als wij het jaar 120 na Chr. als aanvangsdatum noemen, zijn wij zeker niet ver mis. Het midden en de laatste helft van de 2e eeuw en het begin van de 3e is sterk in onze vondsten vertegenwoordigd. Evenals die van Arentsburg, breken deze echter omstreeks 240 af. De laatste vormen uit het tot even vóór 260 gedateerde castellum Niederbieber (vgl. Oelmann: Keramik aus Niederbieber) ontbreken hier, evenals op Arentsburg. Wij kunnen dus zeker zeggen, dat onze nederzetting op Ockenburgh met haar verschillende perioden, die wij er hebben kunnen constateeren, niet meer dan een goede 120 jaar in beslag heeft genomen, dat zij vrijwel tegelijk met de Romeinsche vlootvesting Arentsburg een tiental jaren vóór het midden van de derde eeuw is verlaten.

In die jaren woonde dus hier een uit den aard der zaak sterk onder Romeinschen kultuur-

invloed verkeerende inheemsche bevolking in haar zoo merkwaardigen dorpsaanleg, zooals wij dien hier thans feitelijk voor het eerst hebben leeren kennen, ook al wezen ons verschillende details op de nauwe verwantschap met verschijnselen in nederzettingen in het land der Bataven. Dat die bevolking in dien tijd en in deze buurt moeilijk een andere geweest kan zijn dan een Bataafsche, behoeft dunkt mij geen betoog.

Is dan deze Bataafsche nederzetting hier bij Loosduinen het Lugdunum Batavorum van de Peutingerkaart geweest? Men weet, hoe, toen ik jaren geleden de veronderstelling opperde, dat Arentsburg het Praetorium Agrippinae van de Peutingerkaart zou zijn en het op die kaart even westelijk daarvan geteekende Lugdunum ergens onder de Haagsche duinen verborgen zou liggen, Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland op Loosduinen wees als plaats, in welker naam mogelijk dan die Latijnsche naam bewaard zou zijn (vgl. de verschillende artikelen in Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde 1908 en 1909 en Oudhk. Med. O. R. III 1909). In mijn boek over: „Arentsburg” (blz. 157) heb ik reeds vermeld, dat mijn oude meening omtrent dat Praetorium Agrippinae in mijn opgravingen daar geen steun heeft gevonden. Te bewijzen valt hier feitelijk niets en men kan met hetzelfde recht, zooals destijds reeds Remouchamps deed, in de Romeinsche vesting van Valkenburg aan den Rijn dat Praetorium en in de uitgebreide resten, welke uit dien tijd tusschen Katwijk binnen en Katwijk buiten te voorschijn zijn gekomen (natuurlijk niet in den onromeinschen Brittenburg zooals men vroeger meende; vgl. mijn opstel in de Oudhk. Med. VIII 1 1927 „De Rijnvesting van Karel de Groot”), dat Lugdunum willen zoeken. Zoo zouden wij ook niet gaarne, ondanks die merkwaardige naamsgelijkheid, willen volhouden, dat wij nu hier in Ockenburgh bij Loosduinen toch dat Lugdunum hebben gevonden. Trouwens van dat Lugdunum kennen wij ook alleen maar den naam en de ligging ergens in ons Westen. Ja, wat het zelf feitelijk geweest is weten wij niet en hoe zouden wij dit eigenlijk ook te weten komen? Zoo zal dus het zoeken naar dit onbekende wel altijd slechts een historische „Spielerei” blijven.

Belangrijker echter dan zoo een enkele holle naam lijkt het ons, dat wij hier thans hebben geleerd, hoe in denzelfden tijd, waarin hier de Romeinsche vestingen bestonden, de Bataafsche bevolking in ons duingebied heeft geleefd in haar eigenaardig gevormde dorpen, zooals er hier nog een voor onze spade toegankelijk is geweest, doch waarschijnlijk in ons verdere duinlandschap nog wel andere onder de hooge, in latere eeuwen opgewaaide, duinen verborgen zullen liggen.

Februari 1938.

J. H. HOLWERDA.

KURZER INHALT

AUSGRABUNG AUF OCKENBURGH

In den Dünen, südlich vom Haag, auf Ockenburgh in Loosduinen, wurden schon vor mehreren Jahren römische Scherben gefunden, welche uns zu einer grösseren Ausgrabung Veranlassung gaben. Dabei wurde im Laufe der Jahre 1931—'36 eine ziemlich ausgedehnte Siedlung freigelegt deren Plan auf Taf. VII wiedergegeben wird, während die verschiedenen Teile der Anlage auf den Detailkarten Taf. I—IV gezeichnet sind.

Von einem Verteidigungswall oder Umhegung des Ganzen war nichts vorhanden; was aber die hier gefundene Anlage so besonders charakteristisch erscheinen liess, waren die Palisaden, welche die einzelnen Teile derselben gesondert umschlossen (auf den Plänen durch Kreuzschraffierung angegeben vgl. auch Abb. 37 wo nur diese Palisaden gezeichnet sind). Innerhalb dieser Palisaden, von denen die tief in den Sandboden eingegrabenen Gräben noch gefunden wurden,

lagen die Häuser und Bauten, deren Wandspuren (schwarz gezeichnet) sich ebenfalls, meistens als gerade Bahnen, nur dort wo der Boden etwas tiefer ausgegraben werden musste, als Reihen kleiner Pfostenlöcher im Sande abzeichneten. Mehrere von diesen Wänden (auf den Plänen durch einfache Schraffierung angegeben) gehörten offenbar einer etwas späteren Periode an. Daneben fanden sich auch noch viele, durch ihre flachen Profile und gemischte Füllung gekennzeichnete Abflussgräben. Schnitte durch diese verschiedenen Bodenspuren gemacht, sind mit denselben Zahlen wie auf den Plänen vermerkt, auf den Abbildungen 10 und 11 gezeichnet. Die ganze Anlage lag am Rande des Sandes und grenzte an einen Moorboden, welcher offenbar durch einen kleinen See gebildet worden ist; gegen diesen See hin hatte also die ganze Anlage offen gelegen; am Rande derselben hörten die genannten Palisaden auf.

Was die Untersuchungen hier am meisten erschwerte war die Tatsache, dass in späterer Zeit der Wind vom Meere her Sand über einen Teil der Niederlassung aufgehäuft hatte, während er an anderen Stellen den Sand des Bodens aufgeweht und dadurch gewiss mehrere alte Spuren vernichtet hatte; die Stellen, wo dies geschah, so wie die späteren Vergrabungen, sind auf den Plänen punktiert angegeben worden.

Betrachten wir nun den Plan (Taf. VII), so sehen wir in der Mitte eine grosse, von solchen an mehreren Stellen unterbrochenen Palisaden umgebene etwa rechteckige Anlage (E, D, F, G, H, I, J, L, N, O, P, Q, R), welche auch auf den Detailkarten Taf. I und II gezeichnet ist und die verschiedenen Gebäude umfasst. In der N.W. Ecke dieses Palisadenvierecks (Taf. I oben zwischen H und I) lehnt sich ein viereckiges Haus (Taf. I a b c d) gegen die hier bei I umbiegende Palisade an (Wandspur und Palisadengraben bei unserem Schnitt 32—33, sieht man auf den Abb. 14 und 15). Südlich von diesem Hause, von den Palisaden K L N O P Q R (Taf. I) eingeschlossen, konnten die Spuren derartiger viereckiger Häuser leider nur teilweise freigelegt werden. In der N.O. Ecke des Palisadenvierecks lag ein grosses Gebäude (Taf. II c, d, e, f, g, k, n, m, l, h) das an der Südseite über seine ganze Länge eine lange Halle gehabt zu haben scheint, während der nördliche Teil durch Innenwände in mehrere Räume geteilt wird, deren mittlerer wahrscheinlich ein offener Hof gewesen ist; man dürfte hier möglicherweise an den Einfluss römischer Villabauten denken. Südlich von diesem Bau erkennt man innerhalb des Palisadenvierecks die Wandspuren von grossen langen Bauten (Taf. II θ ε ζ ν ξ und ν ρ δ ω υ τ σ φ; vgl. auch die Abb. 19 und 20 und die Westfront auf Abb. 21), welche die germanischen Langhäuser in Erinnerung rufen. An mehreren Stellen werden hier die Spuren solcher Bauten einer früheren Periode von denen einer späteren durchquert, welche also zweifellos einer Reparatur oder einem Neubau zuzuschreiben sind. Die späteren sind auf den Plänen durch Schraffierung angegeben. Auch die verschiedene Färbung dieser Spuren, die der früheren hell, die der späteren dunkler, lässt sich oft selbst auf den Photographien deutlich erkennen.

An das hier beschriebene grosse Palisadenviereck schloss sich (Taf. VII und IV) westlich eine aus mehreren viereckigen Häusern bestehende Anlage an, welche zwar nicht von einer Palisade sondern von einem Zaun umschlossen wurde, dessen Pfostenlöcher in ununterbrochener Reihe diese Hausspuren umgeben (GG HH II); wahrscheinlich setzt sich diese Reihe noch weiter nach dem Süden hin, unter dem hier anwesenden modernen Bau und dem zugehörigen Garten fort, bis zu JJ auf der Karte (Taf. VII).

Im Süden des grossen Palisadenvierecks sieht man (Taf. III und VII) zwei Palisaden S T U und V W X, welche bei T und bei W umbiegend wiederum zwei Gruppen ähnlicher Bauten (Pl. III b c d e f und v w) umschliessen; dieselben konnten aber leider auch nicht weiter aufgedeckt werden. Zwischen diesen zwei Palisaden ST und VW führte offenbar ein Durchgang gegen

Süden hin, der sich auch weiter zwischen den Palisaden z s t und k l m (Taf. III) fortsetzte; letztere Palisaden biegen an ihrem südlichen Ende in merkwürdiger Weise bei t und m um und bilden dort offenbar einen Ausgang zu einem kleinen Gräberfeld (Taf. VII AA), in welchem einige Brandgräber, die nur wenige Stücke römischer Keramik enthielten (Abb. 29), gefunden wurden.

Auch an die N.O. Ecke des grossen Vierecks schloss sich (Taf. II und VII bei G) eine solche Palisade an, die sich bald (bei aa) zu teilen scheint aber dann weiter nördlich von den hier im Mittelalter gemachten tiefen Grabungen ganz zerstört worden ist. Der (bei aa) gegen Osten hin abbiegende Palisadengraben scheint die auf Taf. VII zwischen G und KK gezeichneten Haus Spuren zu umschliessen; die gegen Norden hin weiter laufende Palisade hat hier (bei MM auf Taf. VII) unter der späteren Vergrabung vielleicht noch einige leichte Spuren hinterlassen und wäre möglicherweise weiter mit den Spuren bei NN (auf Taf. VII) in Verbindung zu bringen.

Einen ähnlichen Durchgang zwischen Palisaden, wie wir im Süden beschrieben, meinten wir auch ganz am nördlichen Ende unseres Ausgrabungsterrains zu erkennen (vgl. Taf. V) wo, in ähnlicher Weise wie dort, die Palisaden EE—DD und BB—CC mit einander parallel laufen; hier ist aber der Boden zu sehr vom Winde zerstört, dass es möglich wäre ein klares Bild zu erlangen.

Übrigens zeigte dieser nördliche Teil der Niederlassung, der sich nordwestlich an das Kernviereck anschliesst, eine ganz andere Anlage als wir bisher sahen. Hier fanden sich nämlich parallel neben einander einige längere Wände oder leichte Palisaden und zwischen denselben kleine viereckige Häuser, meistens nur durch die Löcher der Pfosten im Boden abgezeichnet; diese Häuser hatten oft grosse viereckige Kellergruben.

Liessen sich schon an verschiedenen Stellen der bisher beschriebenen Anlagen die Spuren aus einer etwas späteren Periode erkennen, am meisten kompliziert ist wohl der Zustand am Rande des alten Sees, östlich vom Kernviereck. Wie auf der Karte (vgl. Taf. VI) ersichtlich ist, umgibt eine rundlaufende Palisade, C, a, b, c, d, e, f, g, F, LL, t, welche bei F sogar den oben genannten Palisadengraben des Kernvierecks ganz zerstört hat, und also gewiss aus einer späteren Periode sein muss, ein wirres Durcheinander von Spuren, in denen sich jedoch eine Anzahl als gleichzeitig mit dieser Palisade erkennen lässt; auf der Karte (Pl. VI) ist der Graben dieser Palisade durch eine eigene Kreuzschraffierung, und sind diese späten Hausspuren durch einfache Schraffierung angegeben. Deutlich ist es, wie hier bei den auf dem Plan mit e, f und g markierten Stellen von dieser Palisade kleinere Palisaden ausgehen, welche zusammen mit anderen Gebäudespuren einige längliche Vierecke bilden. Übrigens wurde in dieser späten Periode in der Mitte des von dieser Palisade umschlossenen Terrains ein Brunnen (ω) angelegt, offenbar also auf einem freien Platz der von mehreren Bauten (vgl. die schraffierten Hausspuren) umgeben war. Die Eingrabung, welche behufs der Anlage dieses Brunnens hier gemacht worden ist, hat hier verschiedene Spuren von Bauten einer vorangehenden Periode zerstört, wie auch an mehreren Stellen die Spuren aus einer früheren Zeit von denen dieser späten Periode durchschnitten werden. So sehen wir, wie der späte Palisadengraben bei o eine frühere durchquert (Taf. VI) welche von α über β bis γ zu verfolgen ist, aber zwischen o und p durch die Eingrabung des Brunnens zerstört ist. Unsere Abbildungen 23 und 24 zeigen bei \times die dunkle Spur der spätesten Palisade bei g (Taf. VI) bei $\times\times$ die früheren Palisadengraben (bei β) und weiter bei $\times\times\times$ die Spur einer wahrscheinlich noch früheren Hauswand, welche auf dem Plan in schwarz mit weissen Strichen gezeichnet ist (Taf. VI).

Auch mehrere Wohnungsspuren innerhalb dieser früheren Palisade (auf dem Plan Abb. VI schwarz gezeichnet) haben offenbar zu derselben früheren Periode gehört. Auch sie werden an

mehreren Stellen durch die späteren Hausspuren durchschnitten (man vgl. die Abb. 27 und 28, wo auch die verschiedene Farbe der früheren und späteren Zeit deutlich zu erkennen ist).

Wie gesagt lassen sich in der Palisadierung des Kernvierecks mehrere Unterbrechungen aufweisen. Bei einer derselben an der Westseite (bei N. auf den Plan Taf. VII, vgl. Taf. IV) scheint ein Weg die Niederlassung zu verlassen, der von GG bis RR zu verfolgen ist; er wird von zwei parallelen Weggräbchen, mit hartgetretenem Boden dazwischen, gekennzeichnet (vgl. Abb. 30). Ein derartiger Weg schien auch ganz im Norden der Niederlassung ebenfalls vom Westen her (Taf. VII von SS) auf dieselbe zuzulaufen. An der Deutung dieser Erscheinungen als Zugangswege dürfte vielleicht Zweifel möglich sein, wenn dieselbe nicht von anderer Seite in merkwürdiger Weise bestätigt würde. Der Leiter des Topografischen Dienstes teilte mir nämlich mit, dass er im westlich angrenzenden Walde auf einer Fliegeraufnahme den Verlauf von zwei alten Wegen zu spüren meinte und bei näherer Untersuchung ergab sich, dass diese Wege gerade in der Verlängerung unserer zwei oben genannten Wege liefen (vgl. Abb. 31). Bei einer Nachgrabung im Walde selbst zeigten sich dann auch wirklich an einer von ihm angegebenen Stelle dieselben Weggräbchen, welche wir gefunden hatten.

Dass unsere Siedlung hier von einer einheimischen Bevölkerung angelegt wurde, braucht kaum gesagt zu werden; das beweisen nicht nur die Formen der Häuser sondern auch die unregelmässige Anlage derselben, (vgl. meinen Aufsatz „die Häuser der Bataver“ in *Germania* 1922). Besonders merkwürdig sind in dieser Hinsicht aber die Palisadierungen, welche die Häuser umschlossen. Derartiges fand ich auch bei der viel kleineren batavischen Anlage auf der schon vor vielen Jahren von mir ausgegrabenen Wurte von Maurik (Abb. 32). Schlagend ist aber die Ähnlichkeit dieser Palisaden mit den merkwürdigen Wallmauern, welche bei mehreren einheimischen Dörfern in England angetroffen werden und die zweifellos auch dort die Häuser der Bevölkerung umschlossen haben (man vgl. z. B. die schematische Darstellung unserer Palisaden (Abb. 37) mit dem Plan von Ewe Close Abb. 38).

Für die Anlage am nördlichen Ende unserer Niederlassung (Taf. V) mit ihren parallelen Wänden und kleinen Häusern mit viereckigen Kellergruben haben wir gerade im vergangenen Sommer am Fuss der Bataverburg bei Nimwegen eine, wie mir scheint, vollkommene Analogie gefunden, durch römische Scherben in die erste Hälfte des 1. Jahrhunderts datiert.

Gehört also unser Dorf auf Ockenburgh zweifellos einer einheimischen, d.h. batavischen Bevölkerung an und ist mithin seine Anlage vollkommen unrömisch gewesen, die Funde hier, speziell das reiche keramische Material ist fast ausschliesslich römisch. Es lässt sich fast ausnahmslos in die Zeit von Hadrian bis gegen die Mitte des 3. Jahrhunderts datieren. Man beachte besonders den merkwürdigen Depotfund von vielen Stücken verschiedener Art innerhalb eines grossen Gefässes (Abb. 32 und 33). Übrigens war die feinere Keramik hier nur sehr spärlich vertreten und fanden sich hauptsächlich nur Scherben von gröberen Kochtöpfen u.s.w. Offenbar ist es eine ziemlich ärmliche Bevölkerung gewesen, welche hier gewohnt hat. Diese Funde ermöglichen uns auch eine sichere Datierung dieses einheimischen Dorfes in die Hauptzeit der römischen Flottenstation Arentsburg (vgl. mein Buch „Arentsburg“) nur wenige Kilometer östlich an der fossa Corbulonis. Nur ist Ockenburgh einige Jahrzehnte später entstanden.

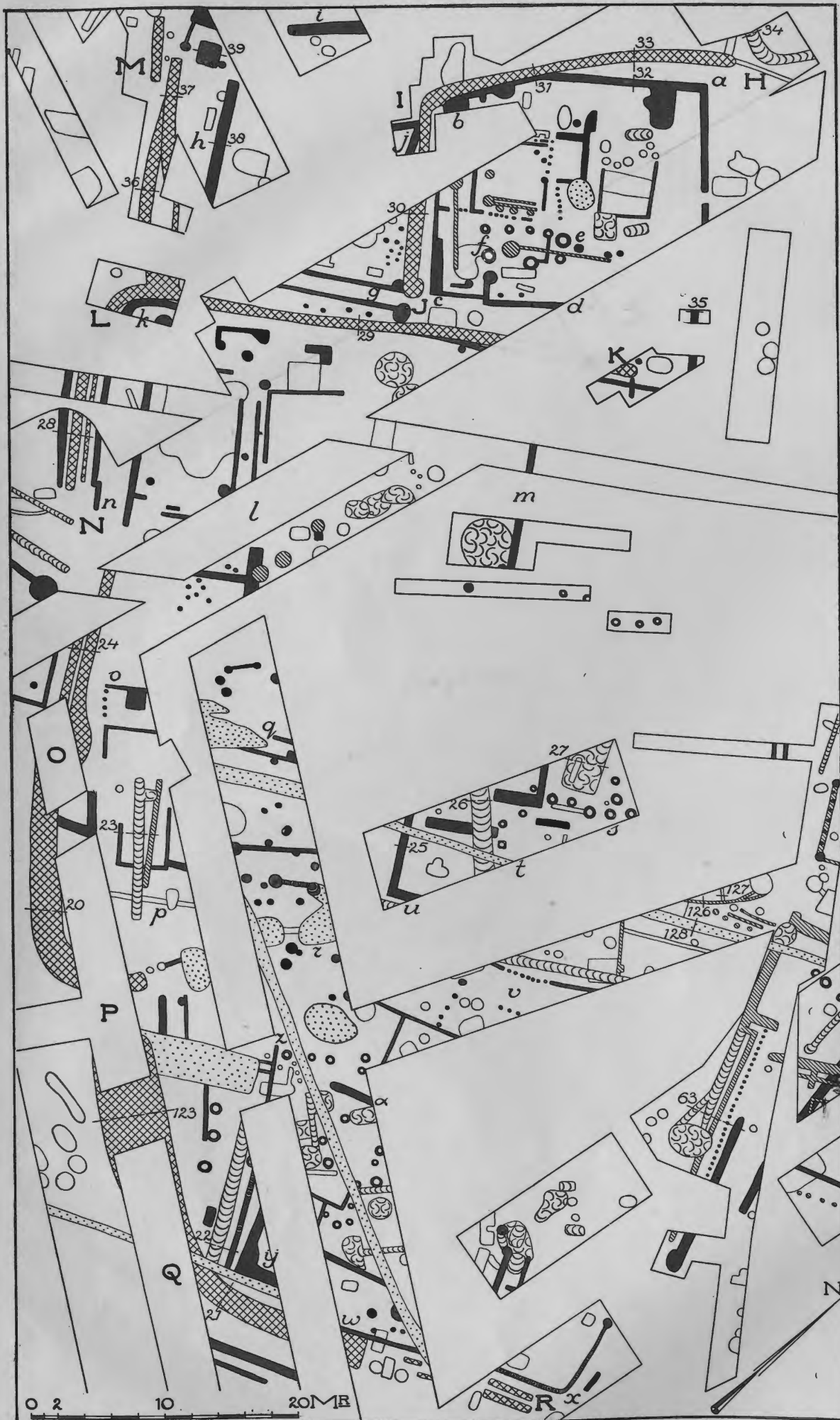
Es scheint mir aber, dass unserer grossen Anlage noch eine kleinere Niederlassung vorangegangen sei; an mehreren Stellen fanden wir nämlich ovale Kreise von grösseren Pfostenlöchern (auf den Plänen gezeichnet), welche unmöglich im Zusammenhang mit den anderen Bautenspuren zu erklären zu sein scheinen. Diese Ovale von Pfostenlöchern zeigen die grösste

Ähnlichkeit mit derartigen Erscheinungen wie wir sie früher schon öfter, besonders auch in der Bataverburg bei Nimwegen, als die Spuren von Ovalhäusern erkannten (vgl. meinen oben zitierten Aufsatz Germania 1922). Wahrscheinlich hat also hier eine Anzahl solcher Häuser gelegen, bevor unsere grössere Niederlassung entstand. Eine ziemlich kleine Zahl batavischer Scherben und einige nur sehr wenige, etwas frühere römische wären möglicherweise den Bewohnern dieser früheren Häuser zuzuschreiben.

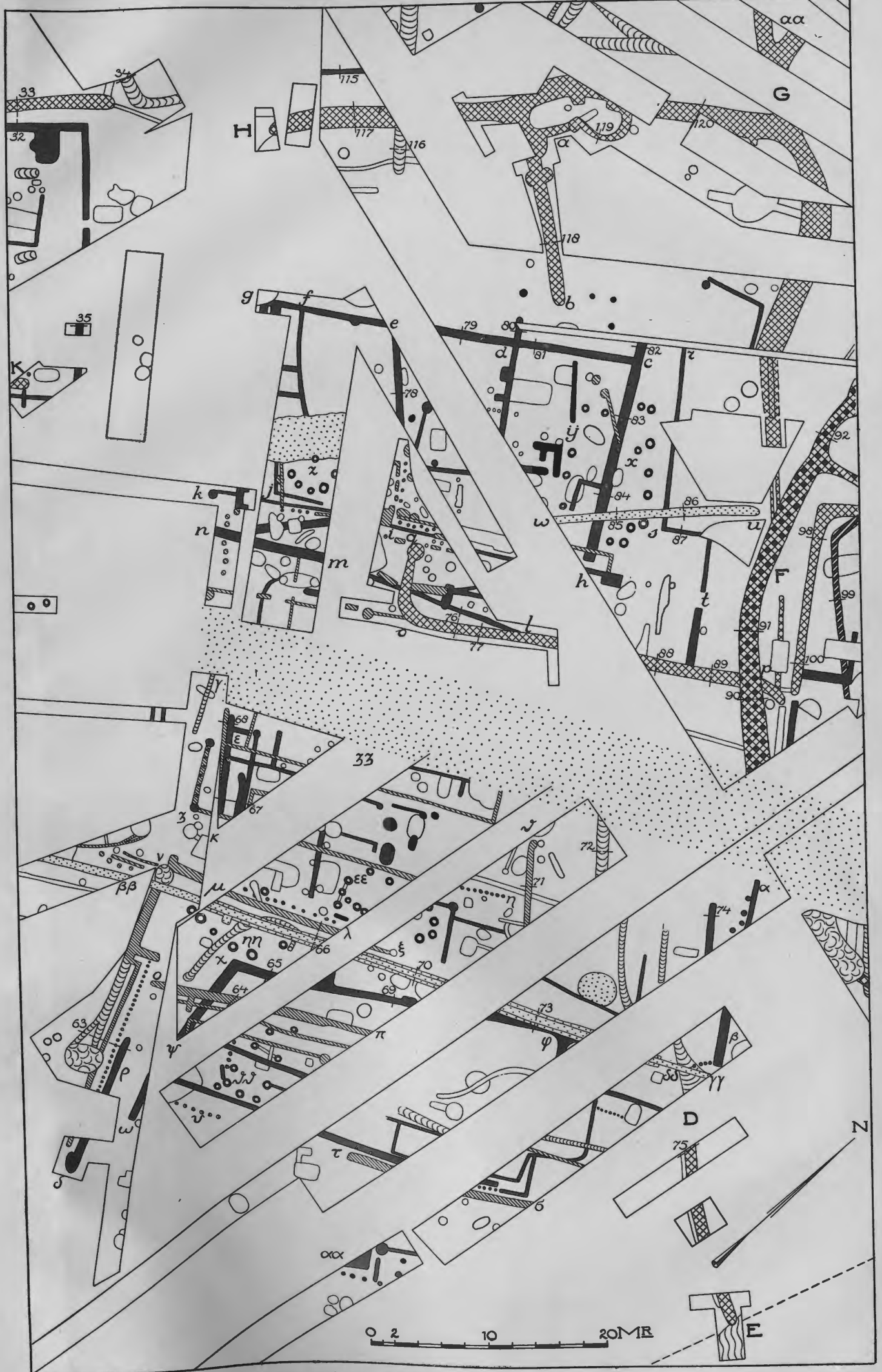
Die Frage, ob wir hier nun in Ockenburgh bei Loosduinen das Lugdunum Batavorum der Peutingerkarte gefunden hätten möchte ich auch jetzt noch am liebsten unbeantwortet lassen. Bekanntlich hat schon vor vielen Jahren W. A. Beelaerts van Blokland auf die Namensähnlichkeit von Lugdunum und Loosduinen hingewiesen, nachdem ich die Vermutung ausgesprochen hatte Lugdunum läge irgendwo unter den Dünen vom Haag (vgl. „Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde“ Nijhoff 1908 und 1909 und Oudhk. Mededeelingen O. R. III 1909).

J. H. H.

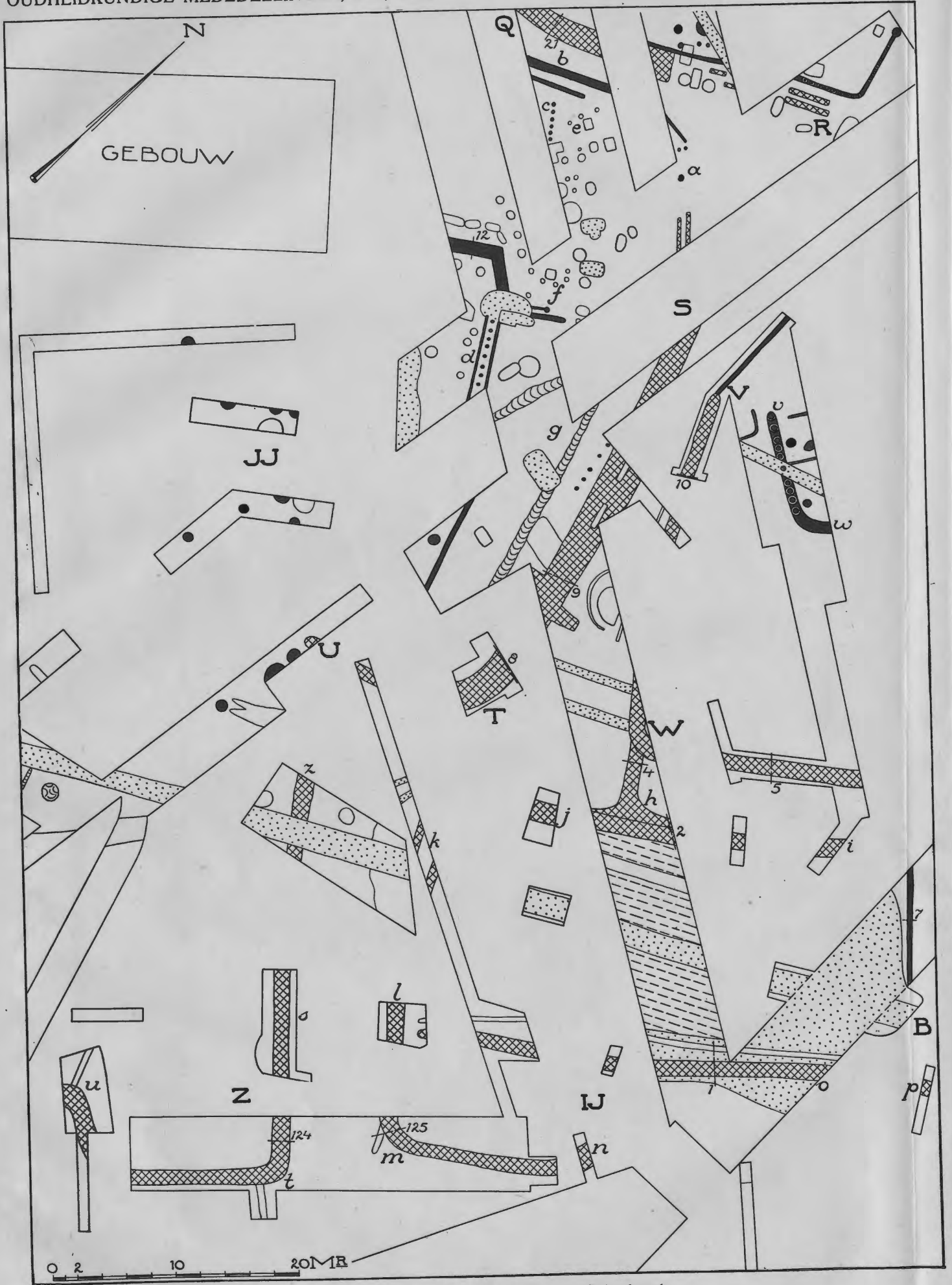
1 PPN 174 366 405
2 PPN 174 606 501
3 PPN 174 606 749
4 PPN

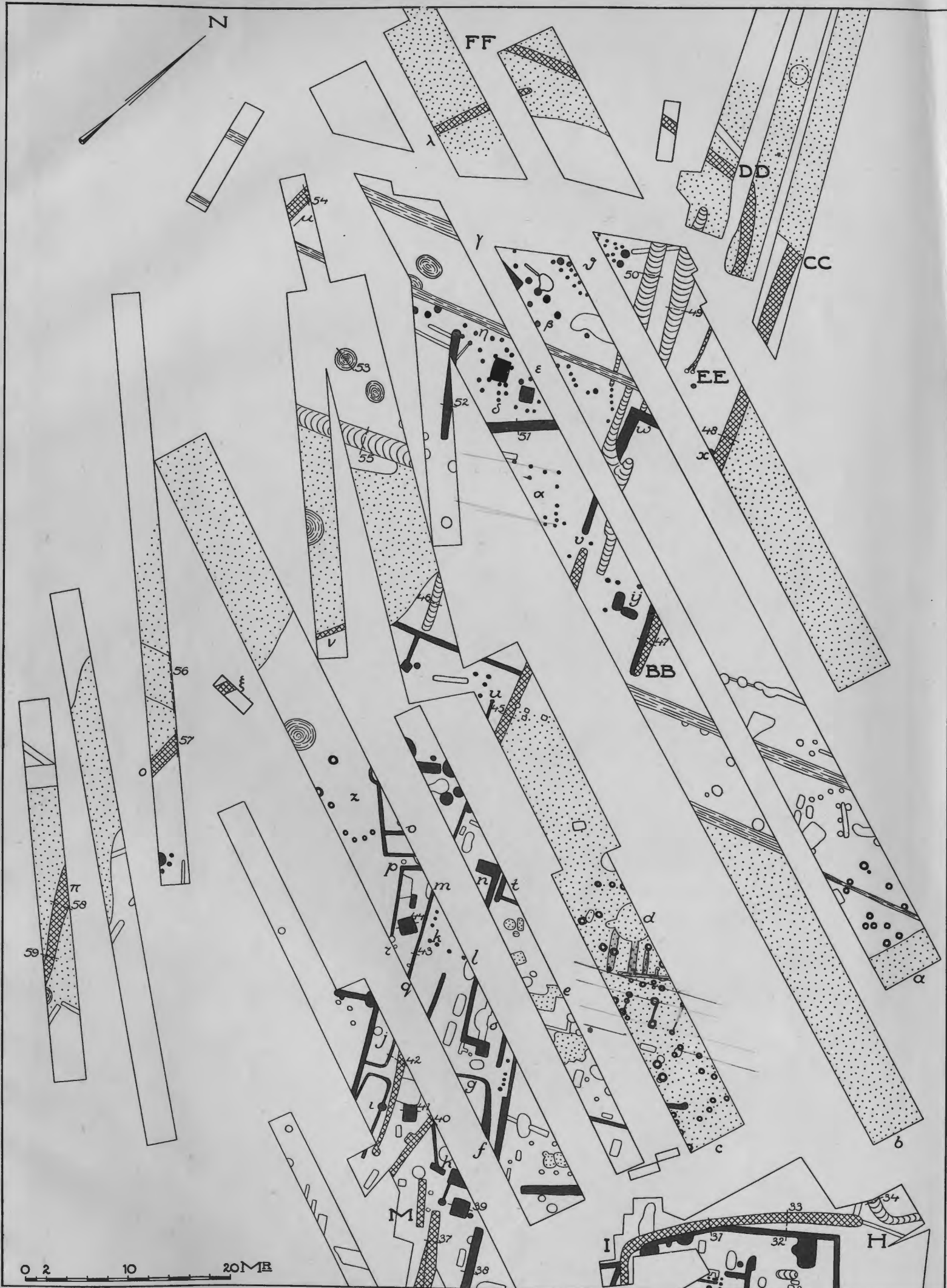
Westelijke helft van de kern der nederzetting op Ockenburgh

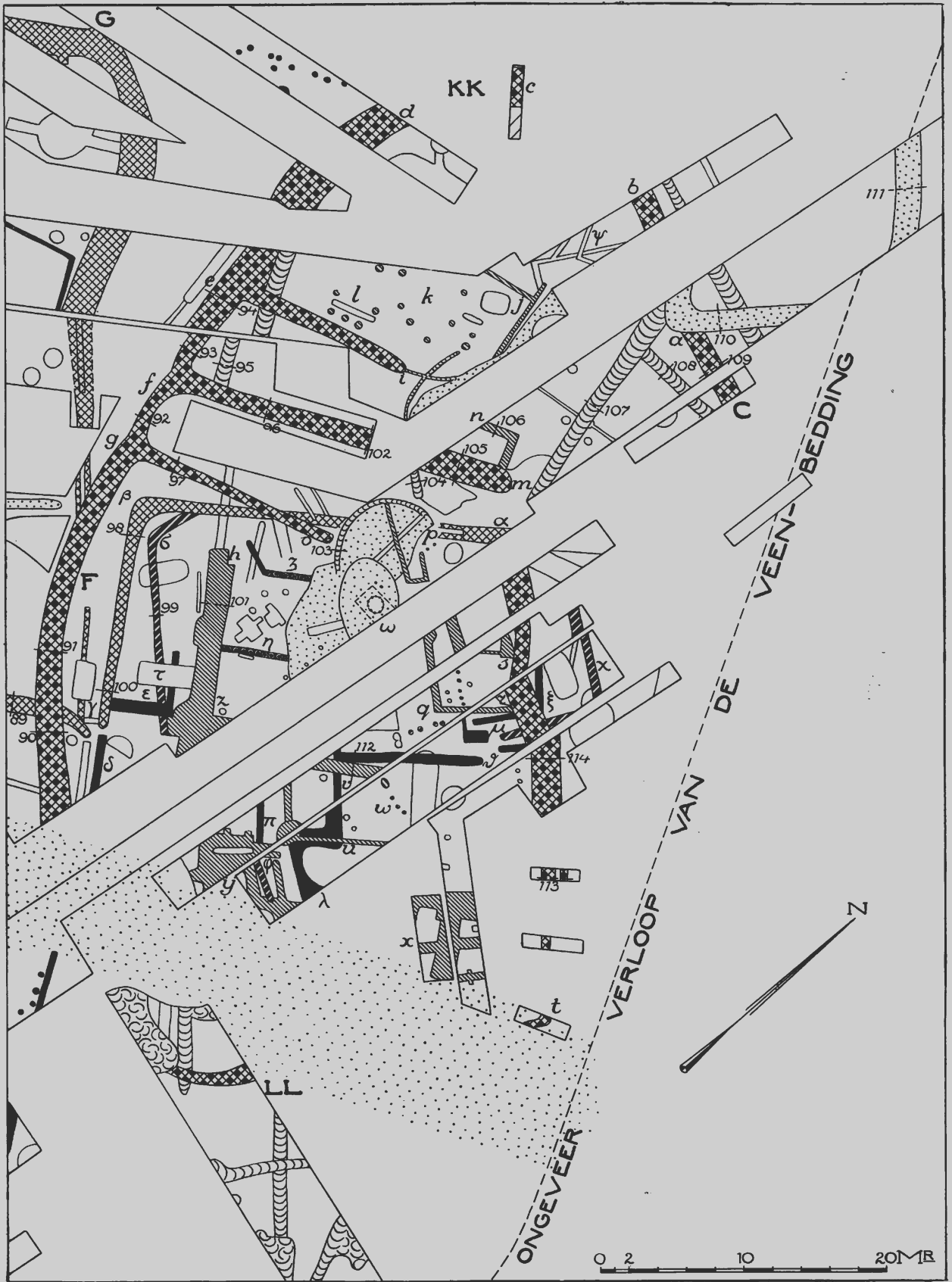
Oostelijke helft van de kern der nederzetting op Ockenburgh

Zuidelijk deel van de nederzetting op Ockenburgh

Noordelijk deel van de nederzetting op Ockenburgh

Oostelijk deel van de nederzetting op Ockenburgh

Overzichtskart van de nederzetting op Ockenburgh